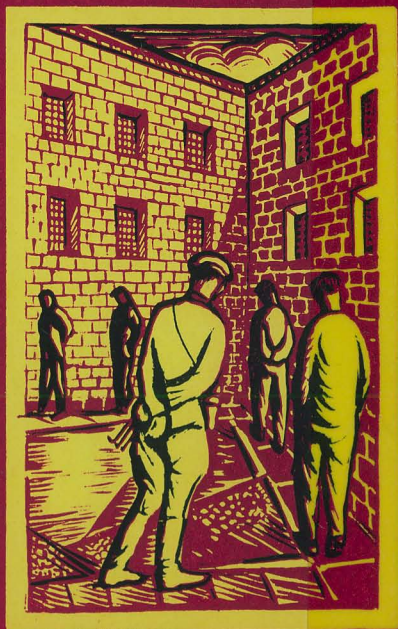

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

ДОБРА
КНИЖКА

ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

СПОМИНИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Ю. Мозіля

складаються з таких частин:

1. **Записки політ-в'язня.** Торонто 1958. — Ціна \$1.50
2. **На "Вронках"** (у приготуванні)
3. **У таборі смерти** — Торонто 1952. Стор. 186.
Ціна \$1.80.
4. **Крізь залізну занавісу** — Торонто 1953. Стор. 104.
Ціна \$1.00.

"ЦІКАВІ ОПОВІДАННЯ" — Ч. 31-35

Накладом ОО. Басилієн

ЮРІЙ МОЗІЛЬ

ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

СПОМИНИ З ПОЛЬСЬКОЇ ТЮРМИ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

Торонто, Р. Б. 1958

Випуск 155

Printed in Canada 1958

Basilian Press, 286 Lisgar St., Toronto 3, Ont., Canada

ЯК Я ПОПАВ У ТЮРМУ?

Рік 1933 напружив патріотичні настрої у Польщі дещо більше як попередні роки: тоді всі українці маніфестували проти другого плянованого большевиками голоду в Україні однодневим постом, а гріш заощаджений із того дня мав бути зібраний для допомоги голодуючим у підсоветській Україні. Українська Націоналістична Організація запротестувала проти голоду в Україні так, що веліла вбити большевицького консула у Львові, висилаючи свого бовівика. Напруження між українським населенням у Галичині та місцевим польським населенням дуже збільшилося. Багато українських знатних діячів, особливо ж української молоді, заарештовано й позамикано в польських в'язницях. Замикали їх без причини, без провини, навіть без підозри. Щоб дістатися до в'язниці вистачало, що хтось був думачим, працював для свого народу, або спосібним на таке.

День 23-го листопада 1933 р. українське громадянство проголосило днем жалібного посту-протесту проти виморювання голодом українців большевицькою владою. Я був тоді студентом третього року Богословської Академії у Львові і мешкав у Духовній Семінарії при вул. Коперника 36. Ректорат Духовної Семінарії нерадо вітав усіякі цивільні маніфестації, мовляв — це баламутить духовне життя та розсіває духовість питомців,

тому й обмежував між студентами подібні практики. Не дозволено на добровільний піст, на який усі мої товариші були приготовані. Однак ми все зуміли знайти вислів нашої солідарності з українським громадянством та хоч одноденною мовчанкою і принагідною доповіддю в Богословській Читальні висловлювали з українським загалом наші патріотичні почування. Тоді ми почували в собі моральну силу, яка єднала нас із незлічими нашими товаришами- студентами світських факультетів, що були запроторені ні за що в польські в'язниці на безтермінове слідство.

Двічі в тиждень, в понеділок і четвер питомці Духовної Семінарії виходили на свій двогодинний прохід поза місто. У четвер того пам'ятного 23-го листопада мене в семінарській брамі задержав незнакомий чоловік і попросив "на кілька слів". Ідучи дорогою й розмовляючи з ним, я довідався, що він агент польської поліції, яка не мала вступу в мурі Духовної Семінарії без дозволу Митрополита. Поліційний агент візвав мене просто на поліційну станицю так, що я й не встиг спротивитися його зарядженню. Наші проходи відбувалися чвірками і моя чвірка ціла мусіла завести мене до польської поліції, яка мала своє приміщення при вул. Казимирівській. Під будинком згаданий агент велів моїм трьом товаришам пождати, бо я по короткім переслуханню ніби мав повернутися. Проте даремне було вичікування моїх товаришів. Я вернувся, але аж по п'яти роках...

Мене завели до кімнати, в якій сиділо більш десятка поліційних детективів. Кожний із них сидів відокремлено за своїм столиком. По чвертьгодинній обсервації мене звідтам випровадили до іншої канцелярії, де відбулося переслухання, одначе тільки про мої особисті дані. Після цього переслухання візвали одного поліциста, який мав мене відставити в Станиславів до тамошньої по-

ліції. Моїх товаришів я вже не побачив, бо з поліційного будинку мене випроводили іншими дверима. Мій конвоєнт дуже спішився, щоб застати ще потяг у напрямі Станиславова, тож їдучи трамваєм поводився навіть брутально з іншими пасажирками.

Около 10 год. вечором запровадили мене до поліційної станиці при вул. Камінського 4 в Станиславові. Була вже пізня пора і тої ночі мене вже ніхто не переслухував. Посадили мене до в'язничної келії, в якій уже був один "мешканець". Він лежав, а може вже спав на брудній дерев'яній причі. Коли мене туди впровадили, він заляканий зробив для мене місце на причі, а сам поклався на дерев'яну підлогу...

Я вважав його за польського конфідента й боявся входити з ним у розмову; тільки довідався, що він називається Голод і арештований за крадіж. Цілу ніч я передрімив, сидючи на причі. Сон мене не брався. Несподіваний арешт, поліційна келія й ненадійне товариство — відганяли сон. Я не був пригноблений арештом. Навпаки, був ніби радий, що мене також відтепер будуть уважати за українського патріота. Не прочуваючи за собою найменшої провини, я тишився, що зараз другого дня я як "герой" поверну знов до Львова та буду продовжувати свої студії в Богословській Академії. З тими мріями я діждав ранку. Вартові поліцисти ставилися до мене прихильно, а навіть один із них запропонував мені своє снідання, коли я відмовився всякої їх поживи.

Коло 10-ої години ранку мене візвали на переслухання до канцелярії, в якій сидів комісар польської поліції Дік. Він велів мені писати диктат, який сам диктував по-українськи, читаючи статтю з найновішого числа щоденника "Діло". Опісля порівняв моє письмо з моєю доповіддю, писаною рукою п. н. "Краса української мови".

Цю доповідь я виготовив іще в часі літніх ферій та оставив її між своїми книжками дома. Опісля спитав мене комісар Дік, чи я признаюся до цього реферату, а коли я притакнув, тоді він, розбираючи зміст доповіді в тих місцях, де українська мова була порівняна з польською й московською, закидав мені, що тут зневажається польську мову, а далше давав мені науку, що кандидат на священика не повинен займатися мовою, але святим Письмом, і т. д.. Нарешті, коли побачив, що мене не зворушують його "науки", запропонував мені, щоб я поладнав із ним справу по приятельськи. Коли не прийму його пропозиції, тоді буду наражений на судовий засуд найменше на п'ять років. Мені видалася його пропозиція негідною: я підозрівав, що в ній буде намова до донощцтва про життя в моєму середовищі. Отже я з місця заявив, що не маю з ним що полагоджувати, бо не почуваюся до ніякої, хоч би й найменшої провини супроти польської держави. За все, що я робив, лояльно і сміло навіть перед судом можу відповісти. Це вистачило ком. Дікові, щоб написати до судової в'язниці рапорт про моє обвинувачення, а до суду окрему інформацію. Заки мене вислано до судових арештів, ком. Дік пробував мене ще тероризувати. Сильним криком і лайкою хотів змусити до розмови з ним, а з другого боку обіцянкою, що "паньство польске" як захочу, заплатить мені поворотний залізничний квиток до Львова й усе скінчиться в порядку. Грозив також, що скаже зав'язати в мішок і побоями в стайні вимусить на мені те, що їм потрібне. Моя мовчанка уморила дальші поліційні допити і мене перед вечором відпровадили до станиславівського суду. В суді побачив мене тільки один із суддів, чи судових урядників (мабуть суддя Гофмокль, якого опісля злочинці заштителували на вулиці за любовні історії); він завдав мені декілька питань і велів відпровадити до в'язниці.

У ПОЛЬСЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ

Це страшне слово товклося у моїм мозку якоюсь напів романтичною історією, напів реальною дійсністю. Ніяк не могла прийнятися в мене думка, що це не сон, не помилка, не романтична пригода, не казка, не повість, але правда. Одягнений у священичу одежу я йшов услід за моїм конвоєнтом-поліцистом. Найперше повів він мене на вузьке кримінальне подвір'я, по яким ходив в'язничний сторож. Той приступив до конвоєнта і щось із ним коротко розмовляв, та для мене не було воно цікаве. Опісля ми переступили в'язничні пороги, звідки вдарив на мене неприємний сопух. Довгими й вузькими сіньми запровадив мене до якоїсь напів темної в'язничної канцелярії. Тут урядник, одягнений у зелену одежу, списав усі мої особисті дані, подібно, як на поліції, а опісля звелів мені віддати всі мої речі до депозиту. Тут передав мене поліційний конвоєнт в'язничній сторожі, а та завела мене на третій поверх до відокремленої кімнати з числом 5.

Вузька й дещо притемнена келія зробила на мене дуже пригноблюве враження. Двері без клямки, а напроти них невеличке з матовими шибками вікно. До лівої стіни від дверей приложене ліжко, з одного боку приковане до стіни завісками, а зверху прикріплене клямкою. На ніч його треба було відчіпляти, а воно спадаючи згори, опиралося трьома залізними ніжками й служило в'язневі на нічліг. По правім боці стояв досить брудний та обдряпаний столик, на перехресних ніжках, а при ньому стільчик до сидження. В куті, за дверима, стояла мушля для щоденних природних потреб. Стіни сірі, давно побілені, а над ними слабим півколом спочивала стеля.

Ключник отворив кімнату, впустив мене до неї і зараз замкнув. Тепер аж почув я скрізь пустку й мертвоту довкола себе. Повітря в кімнаті було

просякле вогкістю і давало немиле почуття. Обстановка сіра і брудна. Матові шибки на закратованих вікнах свідчили, що це в'язниця.

По кількох хвилинах ключник відімкнув двері і приніс мені постіль, яка складалася з пошевки на солом'яний підголовок і одного простирала. Він навчив мене, як треба постіль складати та де ставити за приписами в'язничного порядку. Притім повчив мене про всі інші в'язничні порядки, які треба мені заховувати.

Кінцеві листопадові дні віяли холодом, який дуже прикро давався відчувати у в'язниці. Найбільш діяли мене холодні ночі. Одне простирало і дряний коц не могли якслід захоронити перед холодними ночами і я часто мусів уночі вставати та робити рұханкү. Згодом почав цілий ослабати так, що й рұханки вже не міг робити. Поживу, яку подавали, я їв насилу, щоб не вмерти з голоду.

По двох тижнях ключник привів до моєї келії стрижія і замкнув нас обидвох у келії. Хоч я дуже бажав поговорити з кимось та дізнатися про все, що діється "на світі", однак безцеремонна процедура стрижія відібрала мені довір'я до нього. Мені знову здавалося, що і стрижій може бути якимось їхнім конфідентом. Коли стрижій запропонував мені стриження й голення, я відразу відмовився, кажучи, що підстрижусь і підголюся аж по виході з в'язниці. Стрижій був середніх літ, хремезний і рұхливий. У його очах постійно жеврів блеск бадьорости і ніби знання якихось таємниць. Він ставився до мене з довір'ям та вирозумінням. Мимо моєї відмови від стриження й голення заявив, що не знати, чи скоро вийду на волю. Тепер багато арештують українців за політику. Недавно привезли цілу групу з-під Надвірної. Та група була озброєна, плянувала якийсь напад і її в цілості роззброїли і привезли. Стрижій на-

збивався Петрушак. Арештований за підозріння у часті в одній політичній акції.

Він українець і пропонував мені, що може зробити яку захочу прислугу. Він тепер у слідстві, але має надію за пару днів вийти на волю. Я не мав окремих бажань, тільки згодився на те, що він принесе мені дещо з харчів. На цю його обітницю не треба було довго ждати. За кілька днів знову впровадив його ключник до моєї келії. Петрушак приніс мені досить хліба й до хліба, а як вийду, тоді йому винагороджу.

Б мене росла борода і Петрушак мав притоку прийти до мене навіть уже по кількох днях. Він ніби формував мою бороду та при цьому пояснив мені, що політичні в'язні мають право на т. зв. "овлосенє": значить, що їх не обов'язує загальне в'язничне правило стриження. Також інформував мене Петрушак, часто через замкнені двері, про новості, а головню, хто зі свіжих політв'язнів і котрого днз прибув до в'язниці. Правда, ті новини не надто мене бавили, бо я не знав ані людей, ані не був ніколи вмішаний у політичну діяльність. Проте я приймав ті відомості, як звичайні в'язничні новинки.

Одного приморозного ранку ключник отворив двері моєї келії й велів мені спакувати мої речі. Я занепокоївся. Чи може до звільнення? — майнула в моїй голові думка? Я запитав ключника, чи я звільнений. Ключник відповів байдуже, що маю ще час. Проте надії притаєні на дні моєї душі, ворухили мою істотою і коли я складав свої речі, мої руки й усе тіло дрижали. Я старався бодай зовні заперечувати свої гарячі надії й почування, та не виявляти їх перед ключником, який із звичайною байдужістю ждав аж буду готовий.

За кілька мінут я був готовий і ключник впровадив мене до іншої келії, у якій були ліжка і посередині стіл. На кількох ліжках лежали хворі, а кілька людей у в'язничних сірих одягах сиділи,

або стояли в кімнаті. Ключник дбайливіше, як звичайно, впровадив мене та вказав ліжко, на яке я міг кожної хвилині покластися. Я був у расі і цей мій стрій дуже здивував в'язнів, між якими я з'явився.

В'ЯЗНИЧНИЙ "ШПИТАЛЬ"

Кімнату, в якій я знайшовся, називали шпиталем, хоч вона нічим не нагадувала шпиталю, крім ліжок, що на них кожної хвилині могли покластися мешканці кімнати. Ця кімната була для мене новою. Тут і людей я бачив, міг говорити з ними та неодного від них довідатися. Провід у кімнаті мав один жидок засуджений на два роки в'язниці за зловживання. Його всі без примусу слухали та просили в нього поради, титулюючи його "паном Сільбером". Крім нього були там ще два жидки, однак без значення. Вони відбували кількамісячну кару за звичайну крадіж. Сиділо там ще 5 українців, чи поляків, які говорили двома мовами і тяжко було дізнатися, хто з них якої народности... Вони говорили так, як їм де було вигідно. В суді і на поліції признавали себе поляками, бо ж так у польській державі сподівалися дістати менший вимір кари за свій проступок. У в'язниці з українцями називали себе українцями, а перед поляками прикладалися за поляків. Очевидно, що й передо мною називали себе українцями. Тільки один із них був без сумніву українського походження. Походив із села Рафайлова, біля Надвірної, і відбував тут свою кару за ліс. Лісом називано тут звичайну крадіж дров із лісу. Цей нещасливець лежав у шпиталі, бо хорував на рану в нозі. Звідки вона взялася, він не знав, і лікар мабуть також не знав її причини. Хворих тут ніхто нічим не лікував. Вони були щасливі, коли не тиснулися в спільних багатолюдних кімнатах, або не нудьгували самотою в одиночках. Тут і ліжко окреме, і постіль біла, і харч кращий. Словом, тут

спочинок. Тому і хворий на ногу радів спокоєм, хоч і терпів немалі болі. Решта, із тих чотирьох "нерішених", відсиджували свої кари за кишенькові крадіжки, за картярський обман та інші дрібніші провини. Тільки один із них лежав наче дійсно хворий і не відзивався. Його ім'я було Микола Нич. Мав прострілену голову через чоло від правого до лівого боку. Однак п. Нич не дуже переживався своїм боєм. Його більше займали справи судових розправ і засудів. Він пильно стежив за всякими розправами, що відбувалися в суді і про які часто говорили в шпиталю. Вістки про ці розправи і присуди приносили "посмітюхи", себто такі в'язні, що на в'язничних коридорах і на подвір'ю роблять порядки, то й можуть при якійсь нагоді про такі новини довідатися. Не укривали тих вісток навіть самі ключники, які часто приходили до "шпиталю" та розказували в'язням про всякі кримінальні новинки. Нич вслухувався цілою своєю істотою та потайки над тими почутими новинами роздумував.

Моя особа була для всіх співмешканців "шпиталю" великою подією. Мене вважали за священика, то й здержувалися через те від надто своїх розмов. Я не зачіпав нікого з них, тільки вслухувався в їх напів шепітливі розмови, які в більшості таки були вульгарні і брудні.

УБИВНИК ДИРЕКТОРА ЛЯХМУНДА

Живучи між тими, як вони самі себе називали, "зłodіями", я з ними надобре зжився. Я знав, хто і за що був покараний і знав кожного вдачу. Говорив усе з ними лагідно та розумів їх положення. Вони скоро полюбили мене та гуртувалися біля мене на щоденні розмови. Мовчав самотній М. Нич. Треба було його розважати та співчувати з ним. При таких однім розважанню і він розпо-

вів свою історію, яка дуже різнилася від історії інших. Він сидів уже п'ятий місяць у слідстві за вбивство директора станіславського шпиталю д-ра Ляхмунда. Історія того вбивства оповита глибокими і таємними переживаннями М. Нича.

Від кількох літ М. Нич був технічним працівником у міському шпиталі. Мав там своє помешкання і харчі. Мав на біду також і свою любовницю, яка час до часу його в шпиталі відвідувала. Часто і він відвідував її в помешканні...

Хотіло нещастя, що в цю справу змішався директор шпиталю жид д-р Ляхмунд. Його влада в прелюбодійних справах не була в шпиталі нічим і ніким обмежена і він любив входити в романтичні історії чужих жінок та любовниць. Подобалася йому й любовниця Нича і звідсіля зачалася смертна дорога для двох людей. Амбіція М. Нича була порушена до самих основ. Не міг перешкодити любовниці в романсах із своїм директором, тож постановив знищити і себе і директора Ляхмунда. Як постановив, так і зробив. Одного вечора, коли Ляхмунд умовився зі своєю новою любовницею, передше Ничевою коханкою, на стрічу, Нич двома вистрілами вбив його на шпитальному подвір'ї та пустився втікати. Всі виходи були замкнені, а в додатку револьверові вистріли залягали шпитальний персонал. Не найшовши виходу зі свого положення, Нич приклав цівку револьвера до голови і вистрілив.

Не пам'ятав, що з ним сталося. Пам'ять повернула до нього аж по кількох днях у шпиталі, де лежав у жалюгідному стані: ослаблений, очі майже виплили, голова перев'язана, а в ній гуділо, як у млині. Не знав, що з ним діється і де він. У додатку пам'ять його чисто покидала і докучали болі голови. Аж по кількох днях пригадав собі цілу історію з Ляхмундом, коли побачив свою коханку, що принесла йому до шпиталю різні лакоминки. Відвідини нагадували Ничеві цілу цю істо-

рію і після того він знова втрачав свідомість на кілька, чи кільканадцять годин.

За кілька тижнів, коли сили і здоров'я зачали назад повертати, стали заходити до нього "сторожі закону" — поліцисти. Нич пригадував собі тоді дальшу історію з Ляхмундом і зрозумів, що він арештований, хоч і в шпиталі. Поліцисти не говорили до нього ні слова, тільки слідили, хто і чого приходить до Нича.

Коли Нич міг уже говорити і сяк-так правильно думати, тоді поліція таки в шпиталі перевела з ним допити, за що, на якому підложжі і в якому стані він застрілив директора. Допити не були тяжкі, то й усе було для нього ясне. Неясне було воно тільки для поліції, яка чомусь зовсім не хотіла вдовольватися поданою Ничем правдою, а дошукувалася якоїсь іншої укритої причини. Допити тривали кілька днів із кількадезними перервами, однак Нич не змінив своїх зізнань, тільки додав, що був тоді п'яний і в п'яному стані забив директора. Вже підліченого Нича відвезено до в'язниці, де він вже від кількох місяців ждав на свій вимір кари.

Тому то вся його увага була звернена на судові процедури, новості судових присудів, а вкінці на відомості про життя у кримінальних заведеннях. Роздумування про вбивство зробило його понурим і маломовним. Проте співжителі зі "шпиталю" поважали його та вважали героєм голосної тоді події.

СТЕФАН БЕДРИЛО

У шпитальці я застав між іншими також українця, який був підозрілий у приналежності до Організації Українських Націоналістів. Лежав він немов мертвий, хоч і давав ознаки життя. До нього з в'язнів також ніхто нічого не говорив. Його

віддих, тяжкий і глибокий, свідчив більше про його втому, чим недугу.

До нікого він ані словом не відзивався і ніхто до нього нічого не говорив. Лежачи в ліжку, він часто поглядав на мене з довір'ям, немов хотів мені щось сказати. Я розумів його лагідні погляди і тільки ждав відповідної хвили почати з ним розмову. А така нагода трапилася одного дня, коли здоровіші вийшли на півгодинний прохід. Я наблизився до нього, представився йому та спитав, за що його тримають. Його змучений погляд немов зрадив і він відповів мені з трудом, що вже три місяці держать його за підозріння в приналежності до ОУН, а він ніколи не належав до такої організації і навіть не знає, що це таке. Його арештовано у Львові, там же переслухано і привезено до Станиславова. Він ждав із дня на день, на своє звільнення, бо пропадають йому дні праці. Коли не діждався свого звільнення, зачав голодівку, щоб так прискорити слідство. Називається Стефан Бедрило, має незакінчену середню освіту, по професії манікюрист в одному із львівських заведень.

Коли Стефан докінчував своє оповідання, на чолі в нього стали великі краплі поту, начеб він виконував дуже тяжку працю. Лице було втомлене, зір затьмарений. У шпитальці не було надто тепло, навпаки, треба було брати на себе верхню одежу, щоб сидючи не змерзнути. Лице Стефана було пожовкле, немов від жовтячки. Боячись іще більшої втоми Стефана, я не завдавав йому довгих питань.

Тимчасом прохід кінчився і до келії стали вертатися в'язні. Я шукав нагоди, щоб когось із них випитати про недугу Стефана Б. Коли обзнакомився більше з моїми співмешканцями, тоді став я випитувати кожного зосібна за що кого арештовано. Всі вони радо розказували причини свого ув'язнення: одні хвалилися своїми крими-

нальними осягами, інші знову жалувалися, що сидять через невдачу, не доконавши ніякого злочину. Вони самі звернули увагу на хворого Стефана, який сидить задурно вже кілька місяців. Він запротестував проти свого ув'язнення голодівкою, однак по кількох днях його занесли до "лікарської амбулаторії", де зв'язали йому руки й ноги та насилу впомповували поживу в шлунок. Коли Стефан погриз гумові рурки, якими його штучно кормили, тоді перепхали йому через ніздр'я малі рурочки і так його накормили. Дарма Стефан пручався, дарма старався звільнитися від насилу. Корм, на який складалося розпушене водою молоко, двос курячих яєць і дві ложки рицинового олійку, впомповано вповні і вихуділий Стефан лежав горілиць, немов дитина, тільки напompований шлунок виставав немов гарбуз. Лікар велів Стефанові вставати та йти до келії, а коли він не був всилі цього зробити, приявні ключники били його ключами де попало й копали, щоб так побоями піднести його на ноги. Під час побоїв Стефан тратив пам'ять, синів на обличчі й тільки тяжкий віддих свідчив про його життя.

Коли не помагали ні побої, ні копання ключників, тоді лікар велів принести Стефана на шпитальних носилках до келії, що ключники і зробили. Вони візвали двох здорових злодіїв, які легко взяли Стефана на носилки та занесли до шпитальки. Там положили Стефана на ліжко, як годиться, але ключник велів його зняти й покласти на підлогу біля ліжка, щоб Стефан сам видряпувався на ліжко. Стефан лежав кілька діб під ліжком і не міг вилізти на нього. Вечорами потайки мешканці шпитальки клали Стефана на ліжко, однак ранками, коли ключник мав відчинити шпитальку, здимали його з ліжка та клали на підлогу, бо Стефан мав вилізати на ліжко на очах ключника.

Ключник велів ставити зупу, яку всі отримув-

вали, також біля Стефана, однак Стефан навіть не хотів глядіти в той бік. По трьох днях прийшов до Стефана знову лікар та намовляв його до їди. Коли Стефан навіть не хотів слухати лікарської намови, лікар загрозив, що буде знову кормити його штучно.

За дві години принесено знову Стефана до лікарської амбулаторії, де впомповано в нього знову дві літри розчину з води, молока, яєць і рицинового олійку. Стефан знову не вставав і ключники мусіли кликати посмітюхів, що занесли його до келії на носилках, як і попереднього разу.

Ключники ненавиділи Стефана, намовляли прийняти поживу, бо він обезсилений і через штучне кормлення ніколи не зможе прийти до здоров'я, а хворого прокуратор не звільнить. Стефан мав сильну волю, проганяв від себе ключників, як міг, і далі не приймав поживи. І лікар, і начальник в'язниці були безраді. Ніхто не зміг намовити Стефана прийняти їжу. А він сох і в'янув на очах, мізернів і малів, як дитина, тільки живіт виставав у нього немов гарбуз. В'язні бачили насилля над безрадіним Стефаном, дуже його шанували та часто брали в оборону перед докучанням ключників. В'язні клали його на ліжко проти заборони ключника та, як могли, розраджували його. А він був усе однаковий, усе мовчаливий та завзятий. Ключники казали, що такого завзятого націоналіста ще у в'язниці не мали.

За два дні навідався до шпитальки сам прокуратор Трембаловіч у товаристві начальника в'язниці і в'язничного лікаря. Вони прийшли до Стефана. Прокуратор Трембаловіч повідомив Стефана, що слідство проти нього покинули, тільки прокуратура не може звільнити його задля слабого здоров'я. Прокуратор намовляв Стефана приймати поживу, набрати сил, а тоді його звільнять. Стефан отворив широко очі і немов сонний слухав слів прокуратора. По короткій застанові

пробував устати, але не мав сил. На запит прокуратора пообіцяв приймати поживу, однак застеріг, що тільки під тою умовою, що буде звільнений із в'язниці. Ключник таки зараз приніс для нього пів літри молока, яке Стефан одним духом випив. Незадовго з'явився в'язничний лікар, однак Стефан віднісся до лікаря з погордою і не хотів із ним говорити. Лікар рішив, що Стефан може їсти все, що тільки буде йому смакувати.

Скоро по всій в'язниці розійшлася вістка, що Стефан Б. голодовим протестом примусив суд і прокуратора, щоб його звільнили. Про Стефана оповідали, про його голодівку, про штучне кормлення, додаючи до того багато фантастичних додатків.

По кількох днях Стефан піднісся на ноги. Був спокійний і серйозний, як давніше, говорив мало і з дня на день ждав на своє звільнення. Від суду не було ніякого візвання і це пригноблювало Стефана. Він хоч прийшов до здоров'я і почував себе добре — переказував ключникам, що зачне знову голодівку. Ключники вірили тим погрозам та заспокоювали його. Вони бучі́мто приносили вістки від суду, що його акти вже на викінченні, але далі не можливо було Стефана дурити. Кожне успокоювання його дразнило, всякій розмові про звільнення, він уже не вірив і заповідав остаточну й абсолютну свою голодівку, яку скінчить тільки на свободі. Стефан назначив навіть наперед іще три дні, які він буде ждати на звільнення. По трьох днях зачне голодувати знову. Всякі думки, противні постановам Стефана, були для нього зайві й осоружні. Ключники позірно кпили собі зі Стефанової загрози, та в дійсності здавали собі справу, що вона правдива і що хвилини доносили до начальника про поведінку Стефана. Здавалося, що він став найпопулярнішою особою.

Був останній день перед голодівкою. Стефан

установив ранком як звичайно, випив на снідання "кминкову юшку" і проходжувався по шпитальці сюди й туди. Навіть не хотів слухати про своє звільнення, про яке ключники його повідомляли, а вже приготувався до завтрашньої голодівки.

Вміжчасі хтось із посполитих запитав Стефана, що йому снилося. Посполиті дуже вірили в сни та інші забобони. Стефан не пригадував собі ніякого сну, та по короткій надумі сказав, що цілу ніч мучився, бо йому снилося, що падав із височенної гори наділ. Злодії хором закричали, що він сьогодні справді буде звільнений, а деякі зачали вже Стефанові гратулювати та прашатися з ним. Стефан же зовсім не розумів "злодійської" ворожби, але дивився на всіх, наче б вони разом змовилися, щоб із нього насміятися.

Тимчасом проходили години за годинами й наблизився вечір. Стефана ніхто не взивав до звільнення мимо обіцянок ключників, отже він заповідав, що сьогодні востаннє по вечеряє в тюрмі. Ключники обертали його слова в жарт, мовляв, "з'їсть останню вечеру, бо вийде на волю". Але Стефан жартів не знав. Прийшла четверта година, а з нею і вечера у в'язниці. Стефан сидів задуманий. Дивився на в'язничну юшку і не спішився її їсти, мов так приготувався до завтрашньої голодівки.

Тимчасом ключник відімкнув двері й візав Стефана. Всі насторожилися: Чи справді звільнення? Ті, що слухали оповідання про сон Стефана, твердили з найбільшою певністю, що його візали до звільнення. Дехто висказував свій сумнів, з чого навіть повстала суперечка.

Стефанова юшка вже вистигла, а його ще не було. Суд був уже замкнений, звільнень у так пізному часі не бувало. Однак "сновиди" вперто обстоювали свою ворожбу. Дехто навіть піддавав думку, з'їсти його юшку, бо він зараз виходить на волю, однак другі здержували голодних, бо

Стефан не має в Станиславові нікого зі знайомих, то мусів би їхати до Львова цілу ніч голодний. А до того він ледве чи матиме гроші на карту їзди.

Під час такої розмови ключник впровадив повагом Стефана. Стефан увійшов спокійно, поправцював до свого ліжка й зачав складати свої речі. Очі всіх в келії спочивали на рухах Стефана. По рухах виглядало, що його взивали для чогось іншого, отже він тепер приготується до заповідженої голодівки. Проте, коли хтось спитав Стефана, чи він звільнений, той притакнув повагом і спокійно. В кімнаті зчинився небувалий рейвах. Усі, посполиті й політичні, прискочили до Стефана й мало його не розцілювали. Його підносили на руках, співали многая літа, гратулювали та бажали всього щастя на вільному світі. А Стефан — немов би все те відносилось не до нього. — Спокійно і повагом збирав свої речі та скручував у валок, бо там, у "депозиті" вложить їх до течки. Хтось пригадав Стефанові, що його юшка стигне і треба її дати до кухні пригріти. Стефан відмовився від юшки, до якої прискочило аж п'ять осіб та душком спорожнили миску.

За хвилину Стефана випровадили з келії, а до години знали вже всі в тюрмі, що Стефан своєю голодівкою змусив і суд і прокуратора, щоб його звільнили. Про нього ще довго оповідали у в'язниці різні фантастичні казки, як про визначного політичного в'язня.

ПОРЯДОК ДНЯ

В'язничний день заповідав голосний і довгий дзвінок. В'язні вставали, прятали у своїх келіях, часто напотемки, бо рано світла в келіях не свічено. Найбільш прикро приходилося складати по в'язничному коци-накривала, які мусіли бути зложені до міліметрових вимірів. Якщо в часі про-

вірки порядку якомусь відділовому не подобався зложений коц чи простирало, то його розкидав і в'язень мусів за хвилину в приявиности відділового зложити коц якнайкраще. Якщо до хвилини не зложив, то відділовий так довго кудовчив коц і простирало, доки в'язень не набрав такої вправи, що до мінуги складав розкуйовджений коц і простирало.

У часі провірки — заглядав відділовий у найтемніші закутини келії, шукаючи пилу, який часто всюди насідав. Тому в'язні пильнували, щоб пороху було найменше. Ранком після застелювання ліжок брали уважно шерстяну мітлу з коротким держакон та дуже помалу змїтали спужу на смїтярку. Треба було терпеливо так мїтлою по підлозі тягати, щоб не зрушити порохів, які скоро можуть унестися в повітря, а опісля осїсти на в'язничні предмети. А там їх усе знаходив в'язничний сторож, коли потягнув пальцем по стїні чи по іншому предметі і, навіть не дивлячися на свій палець, ставив його перед очі в'язня.

За якої пів години по вставанні був другий довгий дзвінок, який заповідав снідання. До того часу треба було вже впоратись із стеленням ліжок і замїтанням, бо перед самим сніданням розмикав ключник двері, а посмітюх зараз же за ним ходив із великою смїтяркою та змїтав на неї пил, який був уже приготований усе в одному місці, де найширше отвиралися двері. Ключник лишав двері розімкнені й ішов дальше. Зараз за ключником несли два послугачі двоухим дерев'яним цебром снідання. Кожний в'язень знав, що має ждати при відхилених дверях із своєю менажкою, яку простягав, щоб дістати до неї одну хохлю рідини. Що це за рідина була — не вмію назвати. Виглядала на біло-водяний клей, із якого розносився по всій тюрмі кменовий запах. Правда — на дні менажки можна було знайти кілька зерем правдивого кмену і кілька одрібок напів сирі

бұльби. Смаку ця рідина не мала ніякого, але в'язні її їли, бо була тепла і щоб розігрітися, бо в поєдинках часто холодно зимою. При отриманні тієї рідини кожний в'язень отримував чверть одно кілевого чорного хліба, який зрештою ще найкраще смакував із усього тюремного харчу. Після снідання ключник замикав часто на два спусти келію, лишаючи в'язня в спокою аж до обіду, який припадав на 11-ту годину.

Точно означеного часу на проходи не було. Коли ключник візав, тоді треба було йти. Можна було і зрезигнувати з проходу, однак таких випадків майже не бувало, бо ж прохід у тюрмі це найкращий момент.

Коло 11-тої год. дрібними ударами дзвінка заповідали обід. В'язні приготувалися до нього таксамо, як і до снідання. Ставали при дверях та підставляли свої менажки на юшку та страву, яка котрого дня була на обід. Що було в юшці, або з чого вона була приготована — цього в'язні не бачили, але всю її з'їдали. Зате другу страву найчастіше становила бұльба, посмарована худоб'ячим лосем та цибулею. Було б усе добре, якби бұльба була звичайна. Але вона була така чорна, що тільки по формі можна було пізнати, що то бұльба. Смаку бұльби вона не мала, а вдоватку ще й немило воналя. Її їли тільки з konieczности, щоб не заморювати себе голодом. Оповідали, що така бұльба від літ стояла у військових складах, а коли стала вже не до вжитку, видавано її до в'язниць на харчі. Так було і з іншими харчовими продуктами і тяжко було дослідити, що з них мало такий неприємний запах: бұльба, смалець, чи цибуля. Не все на обід була бұльба. Часто замінювано її іншою перестарілою стравою, головню якимись крупами або огородовиною. Круп'яна каша була часто зіпсована і в ній нерідко знаходилися малі хробачки з чорними голівками. Зате краще смакував горох або квасоля, яким часто

випадало було ще хоч годину довше варитися... Часом була капуста, але така квасна і гострого запаху, що не кожний міг її їсти.

Оповідали в'язні, що колись переводив у в'язниці провірку прокуратор. Коли почув незносимий сопух на в'язничнім коридорі — запитав у прияві послугачів начальника в'язниці, що тут так страшно смердить. Змішаний начальник ніяк не міг затаїти гострого сопуху "стародавньої" капусты і сказав, що чути капусту. Тоді пан "прокуратор" промовив радісно: "О, то капустинка так ладне пахне?!"

Після обіду товаришила самотнім в'язням скука і самота, а ті, що жили у спільних келіях шукали якогось заняття. Звичайним "зłodіям" тяжко змогтися на якусь розривку. Вони вміли грати тільки в карти, а карт у в'язниці ніяк не дозволялося. Тому зłodії заводили розмови на зłodійські теми, або проходжувалися по келії. На такий прохід тяжко було діждатися черги. Її визначував "капо" келії, всевладний пан і всі його слухали. Такого капа ніхто не назначував. Він сам себе назначував, бо почував, що в'язниця — це його домівка. Він звичайно зростав і виховувався змалку по в'язницях, знав досконало в'язничні порядки, а також знав багато психології і ключників і судового персоналу, як адвокатів, прокурорів та суддів. Те знання криміналістики саме робило капа знатоком в'язничних справ, то й усі його слухали і без назначення і без вибору. У деяких випадках, коли політичний український в'язень знайшовся в зłodійській келії, він також підчинявся розпорядкам капа та шукав у нього захисту перед визиском чи несправедливістю комуністично-жидівських в'язнів. Це надавало ще більшої поваги капові і він часто висловлювався про українських політичних в'язнів дуже прихильно, що вони терплять, не маючи "зі своєї праці" користи.

Розмови посполитих в'язнів обмежувалися ви-

ключно на злочинські теми. В'язниця — це був вислів їх пописів у злочинській справності. Кожний із них хвалився, надаючи собі більше провину, а в злочинському розумінні "справності і заслуги".

Проходжуватися по келії могли тільки два в'язні, ті, що їх капо назначить. Вони проходжувалися туди й відтам так довго, аж капо назначить інших двох. Капо не руководився ніякими правилами, ані навіть справедливістю. Все залежало від його сліпої волі: так він хотів, так і робив. Часто такі проходи переривали дзвінкові сигнали. А ті сигнали були двоякі: одні заповідали час їдження в'язнів, а другі взивали відділового ключника до відбору якогось розпорядку, то зі суду, то від начальника в'язниці. В'язниця була на три поверхи і кожний ключник знав, який удар дзвінка відноситься до нього. Як дзвінок ударив тільки раз — це знак, що розпорядок відноситься до відділового з першого поверху, як два рази, то відносилось до другого поверху, а як три рази, то взивав відділового з третього поверху. У менш важних справах відділовий відбирав розказ на віддаль, так що могли його почути також і всі в'язні. Якщо були справи важніші, тоді взивали відділових наділ до в'язничної канцелярії, де їм передавали розпорядки.

Дрібний і рясний дзвінок заповідав звичайно їдження, вставання та апель, який відбувався щовечора після вечері, а потім спання. В'язні знали, коли і нащо є дзвінок. Около пів до четвертої години була вечера. З нею кінчився день, бо в'язничний персонал по вечері змінювався і келії по вечері вже ніхто не відвідував. Зате нічна варта перезувалася в тихозази та підглядала в'язнів через "візитирки". Візитирки — це віконця в дверях, які отвиралися й замикалися ззовні. Із середини було мале шкляне віконце. Підглядали найбільше келії, де перебували підозрілі в'язні.

Вечера не була також лакома. Її становили переважно подібні страви, як на обіді, тільки в неділі і свята була кава і хліб з мармолядою. Також у неділі й свята час вечері був приспівшений, щоб дати змогу відпочити в'язничній обслузі. Обід у неділі був о 10-тій год, а вечера в 2-гій пополудні.

В часі вечері відбувалося винесення посуду на воду, яку посмітюхи наповняли водою та ставили під двері келій. На кожній посуді було вимальоване чорною краскою число келії, в якій в'язень сидів і та посуда належала тільки до даної келії. Підмовлені або й підкуплені домашнім харчем посмітюхи потайки "милилися" та міняли ведра тих в'язнів, які бажали порозуміватися в своїх справах.

Після вечері треба було ждати ще одної процедури, яка називалася "апель". Він відбувався кожного вечора по всіх келіях. Урядник в'язничної канцелярії в супроводі ключника перевірявав число в'язнів та часом ставив в'язням запити, чи не бажать чого. Апель відбувався перед самим сном і цей час найбільше мучив в'язнів. На прічү не вільно було кластися в день у ніякому випадку. На це міг дозволити тільки лікар. В'язням оставалося отже тільки сидіти на дзиглику, або проходжуватися, що вони й робили.

Дзвінок на соння був о 8-ої години. Він разом звіщав в'язням кінець дня. По дзвінку за яких 5 мінут гасло слабеньке електричне світло й наставала гробова тишина.

Перші дні у в'язниці були дуже прикрі для в'язнів, які ще не привикли до в'язниці. Пізніше привикають, забуваючи всі клопоти.

В'ЯЗНИЧНІ ПОРЯДКИ

Станиславівська в'язниця, побудована в виді букви Е, між раменами тієї букви пороблено два малі чотирикутні подвір'я, що на них в'язні про-

ходжувалися. Проходи відбувалися групами, до яких належали мешканці келій з одного крила. До групи належало около 50 в'язнів уже засуджених. Ті, що були ще в слідстві, виходили окремо, або по двох-трьох; однак не вільно їм було в часі проході розмовляти. Найбільш пильовано українських націоналістів. Вони, хоч сиділи вже і в судових арештах, були під наглядом поліції аж до судового процесу. Поліція приходила й відбирала такого "політичного" на 10-хвилинні проходи, а по скінченні проході віддавала під опіку відділового ключника. Хоч розпорядком назначено 10-ти хвилинний прохід, проте в'язень не міг використати тих 10-ти хвилин для себе, бо 3 або й 4 хвилини відпадало на розімкнення й замкнення келії, на випровадження і впровадження до келії. Тих процедур розпорядок не передбачував і ті хвилини треба було відтягати від назначених на проходи.

У слідстві українські націоналісти, а також важніші посполиті в'язні були відокремлені і сиділи "на поєдинці", аж до закінчення слідства, а то й до судової розправи, розуміється, якщо тільки в'язниця не була надто переповнена. Поєдинка відбувалася дуже боляче головню на тих, що дісталися вперше до в'язниці та не були ознайомлені з в'язничними порядками. А порядки у в'язниці були пильно перестерігані внутрі. При дверях кожної келії була повішена картонова таблиця, а на ній кількадесят "рекул" про обов'язки в'язня. Що і коли повинен в'язень робити, що означають сигнали в'язничного дзвінка, як в'язень повинен заховуватися в келії: не виглядати через вікно (яке зрештою і так було закрито матовим склом), не говорити, не співати, не стукати, словом задержувати мертву тишину. Щотижня приносив послугач, якого з-правила всі в'язні звали посмітюхом, цебер із теплою водою і кусок мила, щоб в'язень вимив підлогу келії. Зате стіни були від десятків років не миті і ніхто тим не журився, що на них можна робити історичні досліді. Ніхто не журив-

ся тим, що келійних меблів також від літ ніхто не чистив, ані не мив. Стіл, лавчинка на яку в'язень сидав, обрамування кібля та поличка на миску й хліб були покриті грубими верствами бруду, та ніхто про це навіть і не згадував.

Ранком о 6 год. треба було вставати, що заповідав дзвінок. В'язень вставав, умивався, робив порядки у своїй келії, т. зн. стелив своє ліжко, складав коц і простирало в практикованому тут порядку, одягався та ждав снідання, яке заповідав в'язничний дзвінок на 7-му. Кожний в'язень при вході до в'язниці діставав миску й ложку на весь час перебування у в'язниці.

В'язнична обстановка була дуже проста й мусяла вдоволити кожного, хто там знайшовся. Крім зводового ліжка, на якому в приписаному порядку були поскладані коц, простирало і підголовок, був іще столик і стільчик до сидження, поличка на конечні річі в'язня (миска й ложка), збанок на воду й мильниця. В куті, за дверима, був "кібель", то є мушля для природних потреб в'язня, враз із каналізацією. Напроти дверей було мале закратоване вікно з матовими шибками. Двері не мали ні клямки, ні дірки на ключ. Одне і друге було зізовні для вжитку ключника. Двері були помальовані червоною фарбою. Серед дверей виднів отвір величини великого яйця, який іззовні був закритий звисаючою бляшкою. Цей отвір був для ключників; вони могли ним підглядати та слідити що в'язень робить. Над столиком була прикріплена до стіни електрична лампа, яку засвічував і гасив ключник із коридору.

В'язневі тяжко було привикнути до чотирьох стін. Не було навіть на чім спинити зорю, бо брудні стіни, стіл і стільчик до сидання робили пригноблюве враження та зогиджували не тільки в'язницю, але й життя в'язня. Особливо, "новоприбулі", проходили першу школу в'язниці дуже тяжко. Вона забивала у них усяку думку, ініціативу, всякий прояв життя. Здавалося, що попав до живого

гробу, і щось наче в летаргії, живцем у гробі покладений. Таке враження міг мати не один в'язень, що некадіjno знайшовся в чотирьох стінах в'язниці. А було таких немало.

Політичні в'язні мали право носити довше волосся. Посполитих обстригали на "бубон" і лише ті були вільні від стриження, що сиділи ще в слідстві. Також мали політичні право носити власну одержу, якого права не мали посполиті. Тих зараз після засуду одягали у в'язничний однострій та обстригали, як "рекрута".

В'язничним магазином був старий, вислужений австрійський вахмайстер, якого у в'язниці загально звали гнелізна (гниль). Назву таку йому причіпили тому, що все сортував вонюче в'язничне білля та роздавав його для вжитку в'язнів. В'язні перекрутили назву белізна на гнелізна, бо білля не було як слід випране та неміло воняло. Коли приведено свіжого в'язня зі світу, тоді вахмайстер уводив його до одержевого відділу та казав скидати йому одержу, а "вбирав мундур". Те заповідання всі знали, бо самі те переходили.

Також були політичні в'язні вільні від усяких в'язничних робіт, які облегчували життя посполитих в'язнів. Політичні бойкотували такі роботи: воліли сидіти у своїх келіях, аніж сповняти невольничі праці.

Станиславівська в'язниця була тільки переходова і в ній сиділи тільки до судового процесу, а засуджені сиділи тільки такі, що мали малий вимір кари, зн. ті, яких кара не перевищала двох років. Інших засудженців вивожено до різних інших в'язниць. Такими були: Дрогобич, а в Польщі Равіч, Сьвенти Кшиж, Вронкі та багато інших Українських політичних в'язнів по більших засудах відсилали до Сьвентого Кшижа, Вронок і Равіча. Посполитих висилали переважно до Дрогобича. Тяжких і небезпечних проступників висилали до Вронок та інших в'язничних заведень. Станиславівська в'язниця мала тільки 10 поєдинок

Решта келій були спільні і в малих келіях мусіли часто дуситися по кільканадцять в'язнів. У спільних келіях не було ліжок, тільки сінники. Кожний в'язень мав свій сінник. Упродовж дня сінники були складені один на одному, а ввечері розложені по всій підлозі. Часто не можна було розложити всіх сінників на підлогу і тоді треба було просити відділового, щоб велів зайві сінники повиносити.

Тих, що провинилися чимнебудь проти в'язничного порядку, карали в'язничними карами. До таких належала поєдинка на означений час (два, або три дні), сүтерини, кайдани і темниця. Найтяжчою карою для в'язнів була темниця. Вона містилася в сүтеринах і мала вікна закриті залізною віконницею. Темнична кара тривала кілька годин, рідко коли добу. Її найбільше боялися, а ключники залюбки лякали нею непослушних в'язнів. Кайдани полягали на тому, що в'язня зв'язувано за руки залізними кайданами і приковувало до стіни. Ці кайдани були в сүтеринах, приковані до стіни. В'язень не міг сісти, мусів стояти. Коли боліли ноги і хотів сісти, мусів звисати на ґрунті назад, а це сильно боліло. Кайдани тиснули руки, бо самі автоматично стискалися.

Кари накладано за різні провини. Крім порушення в'язничних порядків, кримінальні в'язні стягали на себе в'язничні кари взаємними побоями, вибиттям вікон, порозуміванням при допомозі практикованих способів, зневагами ключників, нищенням в'язничного інвентаря, куренням цигарок чи тютюну та іншими, на волі невинними, провинками.

Найчастіше провинялися в'язні побоями. За ледь образливе слово в'язень побивав другого практикованими між злодіями способами так, що часто ставив побитого в загрозливий стан здоров'я, калічив руки чи ноги, а то позбавляв якогось члена тіла. У короткому часі по моєму приході мене повідомлено, що два в'язні посварилися за якусь

дрібничку і в бійці у в'язничній келії один вибрав другому пальцем одне око, а друге пошкодив. Пошкоджений пішов до шпитальної келії, а винуватця покарано однотижневими сутеринами. Шкоди, заподіяні на терені в'язниці, у практиці не йшли на судове форум. Кари і суди робив сам ключник, а в виїмковому випадку начальник в'язниці.

Слідчий в'язень не міг користати з праці, яку могли виконувати засуджені. Він мусів сидіти в поєдинці на самоті і аж по засуді міг проситися до праці. Праця для посполитих в'язнів була привілеєм і тому кожний старався видістатись із задушливої келії та піти до спільної праці, де міг стрінутися з другими своїми товаришами та досхочу наговоритися. Роди праць були різні. Загально відомою була папірня, де в'язні складали й заліплювали паперові торбинки для крамниць дрібної продажі. За таку працю платили в'язневі по сотикови за 100 торбинок. Від запрацьованої суми відтягали половину на різні убезпечення. Була також огороднича праця, до якої брали тільки інтелігентних в'язнів. До таких інтелігентних належали всі посполиті, які вперше дісталися до в'язниці. Вони пололи бур'ян із ярини, збирали ярину й овочі та зносили до в'язничних складів. За працю не одержували нічого, зате діставали більше харчів. Була також свинарня, де годовано свиней, там треба було вичищувати гній, пасти свиней, годувати їх та доглядати. До цієї праці зголошувалися різні проступники. Найзагальнішою працею була праця на подвір'ю. Там в'язні зм'ятали сміття, збирали й переносили каміння, очищували квітники та виконували всю господарську роботу. Була теж і в'язнична кузня та інші варстати для в'язничної потреби.

В'язні вмивалися щоранку в своїх кімнатах із бляшаної мильниці, до якої вливали воду з глиняного збанка. Що два тижні була купіль-туш, яка містилася в сутеринах в'язниці. Тушеві відді-

ли були перегороджені залізними ґрурами. До кожного відділу входило кілька в'язнів, а на них пускав ключник туш. Вода мала різну температуру, а це викликавало між в'язнями дикий вереск. Крик був задля того, що вода була за зимна, то знову за гаряча. Не на все могли в'язні безкарно реагувати, але з того вони вповні користали. По тушевій кулелі кожний діставав "чисту сорочку", так там перебирався й на даний знак усі виходили до своїх келій. Коли келії були замкнені задля неприязи відділового, в'язень мусів ждати спокійно під дверима своєї келії. Заглядати через візитирки було гостро заборонено і за це ждала кара.

Ті "чисті" сорочки воняли дуже немилим сопухом і я волів носити свою сорочку, як в'язничну. Однак носити свою сорочку не можна було довше, як тиждень, бо треба було її прати, а в'язниця приватного білля не прала, ані не доставляла до пралень. Треба було мати когось у Станиславові, хто схотів би займатися в'язнем і пральнею. А тому, що я нікого не мав у Станиславові, мусів згодитися на в'язничне білля. Воно воняло різними смородами, однак мало назву "чисте" і треба було його вбирати.

Раз якось ключник подав мені справді чисту сорочку, яка ще ні разу не була у пральні. Вона була з льняного полотна і мала в собі повно колючого терміття. Таке білля подавано в'язням за кару. Вони дуже відпекувалися такого нового білля і ключники мали його цілі стоси, ще не вживаного. Я радо прийняв цю сорочку і просив ключника, щоб мені щотижня затримував нову. Ключник прийняв моє прохання з посмішкою й недовірям, чи зможу її носити. Але скоро переконався, бо я носив її справді радо. Цілий час мого побуту в станиславівській в'язниці я носив усі нові сорочки, з чого в'язні і ключники були дуже раді.

В'язниця лягла на мене важким тягарем і я сам собі не вірив, що я таки у в'язниці. Найбільшу прикрість і скуку робило мені те, що я не знав, як довго буду тут сидіти. Я ж тратив дні, тижні й місяці, мої студії все більш і більш віддалювалися від мене. Я тільки що зачав третій рік богослов'я і по нецілих двох місяцях науки забрано мене підступом. Вправді я повідомим Отця Ректора про своє ув'язнення, але не знав, чи дійшов мій лист, чи взагалі випущено його з в'язниці. Своїх родичів я навіть не повідомляв, щоб не завдавати їм журби. Я ждав кінця ув'язнення та сподівався того кожної години, кожного дня.

Я сидів у поєдинці і чув кожний рух, який відбувався на коридорі. Щоденно виходили в'язні на проходи й позерталися з них. Тупіт їх ніг був для мене немов їх прихвильстю, мовою, музикою. Я радів кожним проявом, кожним рухом, кожним звуком. Тоді не почувався самотнім, бо там за дверима були також люди, хоч німі, хоч непорадні, але люди. Цілий "злочинський світ" був для мене загадкою. Я його не знав, ніколи з такими людьми не стрічався.

Я часто чув у своїй спокійній келії, як ключники заповідали нові зарядження суду та передавали собі повідомлення "ХУ до звільнення" й після такого заповідання ключник приходив до келії, в якій сидів щасливець "до звільнення", відмикав його келію й приводив до в'язничної канцелярії, де слідчий відбирав від в'язня підпис та звільняв із слідства.

РІЗДВО У В'ЯЗНИЦІ

Зближалися дні Різдва Христового і з ними повні спокою святощів дні різдвяних почувань. Тяжко було стрічати Різдво у в'язниці де думка все пнялася на волю. Щоденно викликувало "до звільнення" кількох або кільканадцятьох в'язнів. Я жадібно прислухувався до їх прізвищ, чи не по-

чую свого. Від ранку до ночі вслухувався я, кого звільняють та ждав на своє звільнення. Та даремне було напруження всіх моїх духовий сил, даремне вичікування: мого прізвища ніхто не викликав. Одинокa неділя була вільна від звільнень: у неділі суд не урядував, то й не було звільнень.

На диво одної неділі почув я такий самий визов "до звольнення", як кожного іншого дня. Потім почув ім'я, якого не зрозумів. Я чув, як у мене товклося серце, ніби віщувало моє звільнення. По кількох мінутах я почув, як до моєї келії наблизилися якісь кроки, як ключник розмикав келію, як отворив і звичайним голосом повідомив мене словами: "Ксьондз до звольнення". В мене ще дуже затовклося серце і мені померкло в голові. У великому поспісі збирав я свої речі, а ключник понагляював, що речі буду складати потім, а тепер тільки підписати акт звільнення. Тут я мерщій кинувся до дверей, то знову ключник заспокоював мене не спішитися, що маю час.

Враз із ключником я пішов до головного "бюра", де аспірант в'язниці полагоджує формальності. Та ні сторож, ані аспірант не спішилися до судової канцелярії; мов не знали, що піді мною земля горіла, що мені було так дуже спішно відістатися на волю. По перегляненню паперів аспірант списав увесь інвентар у моїй келії, який я мав зараз звернути управі в'язниці і випитував, як це звичайно буває при арештуванні, про моє ім'я й прізвище, дату народження і т. п. По першій моїй відповіді аспірант дуже змішався і повторив ще раз питання, як я називаюся. По моїй відповіді дав мені зовсім інше питання: в котрій келії я мешкаю. Коли я на це питання відповів, він скоро відложив усі папери і звелів ключникові відпровадити мене назад до келії. Я знімаю, мов не чув під ногами ґрунту. Коли станув у німій мовчанці під дверима келії, ключник спитав мене, чи я не називаюся ксьондз Петраш, а коли

я залеречив, тоді ключник сказав ніби до себе, що це була помилка.

Так близька воля зникла мов миляна банька. Станули мені як живі перед очима образи фати моргани, які оазами серед диких пущ приманюють мандрівників до себе, щоб запити собі з їх легковірности. Пригаладася мені одна реколекційна наука великого митрополита Андрія про мандрівників, яких старші й досвідчені батьки висилали в дорогу через велику африканську пустиню. "Стережіться" — пригадували батьки — "фата моргани, держіться бусолі, не змінуйте напрямку". У відповідь молоді й буйні голови відказували їм: "Ми самі знаємо, як нам їхати, а ваші мудрощі тепер не на часі. Держіть їх для себе". Виїхали молоді подорожні в далеку дорогу, яка тривала кілька тижнів. І жар сонця і спекота дня, і спрага та безвіддя на гарячих пісках пустині втомили подорожніх. Вони безупинно йшли день і ніч за вказівкою бусолі, щоб не змилити з дороги, щоб марно не згинуті в пустині. Засоби води й харчів, якими запаслися дома — вичерпуються. Стане їх іще на кілька днів, а потім загинуть. Але молоді й буйні подорожні не тратять своїх голов. Їх ціль — це їх життя. Вони щодня насталюють свій зір у безмежні далі, чи не зеленіють оази, чи не ростуть дерева, чи не пнуться в небо високі журавлі, якими тамошні мешканці витягають воду з глибин землі. День-у-день нап'ятий їх зір, насторожений їх слух, гаряче їх бажання. А тимчасом вичерпуються засоби їжі для людей і верблюдів, зближається загроза страшної голодової смерті.

Але найкращі зорці, що зорили, чи близька вже ціль їх мандрівки, спиняють цілу каравану. Ціль подорожі досягнена — сповіщають. Недобрі наші бусолі і злі напрямки показували. Ми зблудили, он-там оази, он-там людські жилища — пояснюють зорці, показуючи в бічному напрямку ознаки людського життя. Всі подорожні звернули свої очі вбік, де справді видніли зелені дерева й

людські оселі. Між подорожними залунали оклики радості. Вони зужили останки поживи, останки води, щоб облегшити тягар верблюдам. По спокійній передишці змінили напрям своєї подорожі вбік, туди, де видніли ознаки людської оселі. Вона здавалася їм віддаленою всього на день-два подорожі.

Змінилися настрої подорожніх, їх обличчя сяли втіхою й радістю. Ще день-два і вони досягнуть ціль, стануть на призначеному місці. Лунають веселі сміхи, жарти й пісні між подорожними, плянують нові, далекі подорожі.

Але минає день, минає другий, а баченої оселі нема. Вона все в однаковій віддалі. Вони напружують свої сили, вони бичують верблюдів, щоб скорше несли тварі, бо бракує харчів, бракує води. По кількох днях зникає з-перед очей оселя, зникають образи зелених оаз із деревами та високими журавлями. Мандрівників огортає розпuka. Вони завертають у напрямі за вказівкою бусолі. Споминають старих батьків, хвалять їх науку. Та вже запізно: натрапляють на знищені, піском засипані каравани. Із жовтих пісків вистають кістяки верблюдів і людей. Вони кидаються до них, чи не знайдуть запасів поживи, дарма: і ті згинули з браку води й харчів, бо не держалися вказівок бусолі. Наших подорожніх опускають сили. Верблюди виснажені голодом і спрагою падають на пісок. Людей огортає зневіра й вони гинуть на пустині не досягнувши цілі.

Цю реколекційну науку митрополита Андрія порівняв я зі своїм даремним очікуванням, яке так нагадувало фата моргану. І постановив я більше не ждати на звільнення. Це тяжка постанова і трудно було викорінити всі мої сподівання. Вони насилу втискалися до серця, щоб тільки мучити мене до часу судової розправи.

ЗАНЯТТЯ У В'ЯЗНИЦІ

Заняття у в'язниці дуже різноманітні. Мало таких в'язнів, що б сиділи і нічого не робили. А як когось примушують до самого тільки сидіння, тоді це для в'язня велика кара. Карою для посполитих в'язнів є сидіти в одиночці "на поєдинці". Вони не привикли до самоти, яка в силі позбавити їх усяких, очевидно злих, концепцій. Вони звикли до спільноти, хоч, будучи в спільноті, не все її належно оцінюють, а зводять часто бійки, сварні і т. п.

Не тільки посполиті, але також і політичні в'язні мають більше життєвої енергії в тюрмі, ніж на волі. Тоді думка більше оживлена, кров кружить живіше, уява працює активніше, приносить більше ідей, більш життєвих планів. В'язень на самоті, в товаристві таких оживлених думок і ідей, рідко зневірюється. Він хотів би поділитися із кимсь, почути одобрення та заохоту. Тому головно посполиті й необразовані в'язні бояться поєдинки і ключники саджають їх до поєдинок за кару.

У спільних в'язничних келіях в'язні живуть немов у впорядкованій спільноті. Між ними все знайдеться один, що обнімає провід над келією та старшує над ними. Його зовуть між собою старостою або капом. Старости ніхто не вибирає, ніхто не одобрює його вибору. Він мусить бути знаний зі свого провідницького хисту та відзначатися прикметами рішучості й послідовності. Рішучість звичайно легко знайти, зате тяжче знайти в'язнів послідовних, які в заїлості чи запальчивості не роблять необдуманих потягнень чи рішень, що їх опісля конче треба змінити. Старості чи капові мусять підлягати всі, що знаходяться в його келії. Він є абсолютним паном келійного порядку, він сам за якийнебудь вилім із того ладу, чи за непослух, карає фізично. Хто відважився б внести

на капа скаргу до в'язничного заряду, того немилосердно карають, навіть каліцтвом. Старости презентують свою келію перед в'язничною владою, відповідають за порядок у келії, здають вечірний апель, відповідають за келійний інвентар та вносять до в'язничної адміністрації різні скарги. У келії вони розділюють заняття в'язням, розміщують їх на нічліги та наглядають за додержуванням порядку в келіях. Словом, капи є господарями келій.

Проте в'язні не вдовольняються спільним життям у своїх тільки келіях, а зацікавлені й іншими келіями, в яких сидять їх знакомі, приятелі, або спільники в виконуванню політичної чи кримінальної "роботи". Порозумітися з таким у в'язниці легально, — не можливо. Тому вони шукають недозволених, скомплікованих способів, якими зовсім добре порозуміваються. Найлекше порозумітися зі сусідніми келіями, які мають спільну стіну. В'язні мають свої умовлені знаки, якими через стукіт у стіну подають собі взаємні вістки. Політичні, головно українці, порозумівалися азбукою Морзе, чого посполиті їм дуже зазидували. Нераз можна було чути вправні довгі, а то й кількогадинні стуки до стіни, якими взаїмно порозумівалися політичні українські в'язні.

Тяжче було порозумітися з не сусідніми келіями, але в'язниця має і для них свій винахід. Улітку, коли не палиться в центральній печі, в'язні порозуміваються говоренням до залізних рур, якими пара ogrіває келію. Треба тільки відкрутити отвір рури, і до отвору можна говорити немов до телефонної слухавки. Треба тільки якось умовитися, щоб відборець розмови знав, коли до нього буде "телефон". Якщо в'язниця має каналізовані кабелі, тоді говорять і через кабелі і вони також сповнують для в'язнів ролю телефону. Невигідне в тій в'язничній розмові те, що може її слухати кожний і в'язні часто падають жертвою такої своєї розмови. Буває ж часто, що спільники, особливо в кри-

мінальних справах, сидять в одній в'язниці, однак строго відокремлені, щоб не змовлялися, як їм складати судові зізнання. Вони знаходять спосіб, щоб у найскорішому часі порозумітися в справі зізнань. Ані суд, ані поліція не має певности, чи запідозрені справді винуваті, отже довідується при допомозі підслухів, коли співники порозуміваються. Про це в'язні добре знають, однак у небезпеці шукають якогось виходу; та тут він їм часто не помагає, а шкодить. Коли в'язні сидять у келіях, які одна над другою і їх лучить спільна підлога чи стеля, тоді порозуміння відбуваються стуком до підлоги, чи до стелі. Певніше порозуміння є через "грипси", або через "спускання коней". Грипси це анонімні письма на незаметних кусках паперу. Грипси бувають також кодовані, значить писані умовними знаками і словами, однак таке практикується тільки між більшими і важнішими "рибами". "Коні" — це посіб для передачі харчів або тютюну. Коня можна спускати з верхньої до спідньої кімнати. В'язні причіпають до шнурка грипс, хліб чи тютюн і спускають через вікно так, щоб шнурок міг дістатися перед вікно нижчої келії. Перед пущенням коня, в'язні порозуміваються стуком до підлоги. Якщо кінь призначений на нижчий поверх, тоді в'язні стукають сильно два рази до підлоги, а мешканці долішньої кімнати стукають раз до своєї підлоги. Якщо кінь стане перед вікном, його зараз забирають. Якщо шнурок стоїть перед вікном довше, це знак, що той, що спускає коня, жде на відповідь. Кіньми найбезпечніше порозуміватися, однак той спосіб настільки не вигідний, що можна ним обслужити тільки ті келії, які положені над собою. Тюремна адміністрація добре знає, як в'язні порозуміваються та не перешкаджає їм, щоб у деяких важних справах мати можливість переловити їх розмови чи листування.

В'язні дуже страждають від заборони курити

у в'язницях. Не маючи тютюну, курці шукають чогось, чим могли б його заступити. Найрадіше шукають на проходах маруни, висушують її й курять, але беруться з тим перед оком ключника. Коли їм бракує вогню, дають собі і тут раду: держакон митли, якою замітають келію, труть напереміну до дошки чи стільчика, доки не постане вогонь. Така процедура довга і томлива, однак потреба вогню до курення ніколи не за кошовна. Коли вогонь готовий, в'язні вміють знайти спосіб, щоб набудуче не морочитися зі здобуттям вогню таким передісторичним способом. Вони спляють льняну шматину на попіл, збирають той попіл до щільної коробки й переховують. Коли є висушена маруна і є чим закурити, тоді всипують у дві дірки залізного гудика сильну нитку, перекручують подвійну нитку і натягають то знову звільняють скручену нитку. Гудик скоро крутиться, до нього прикладають камінець або черепок, із якого гудик викресує вогонь. Тим вогнем вони запалюють попіл зі спаленої шматки й закурюють цигарку.

МИКИТКА

Кожного вечора перед сном відбувався у в'язниці апел, себто збірка всіх в'язнів у келіях, яких перераховувала та перевірявала "комісія", зложена з двох або більше в'язничних сторожів. У поєдинах, де сидів один в'язень, комісія тільки все переглядала, а в'язень мав сказати, як називається. Якщо в поєдинці було двох в'язнів, то один із них мав зголосити, скільки їх є, ешеувальні події дня, ушкодження інвентаря чи келії, та сказати, які мають побажання. Комісія записувала все, що було зголошено, і відходила. Якщо в келії було більше число в'язнів, тоді один із них, староста, сам усе те зголошував та ставив побіжні домагання.

У складі в'язничного персоналу був один вартовий, що називався Микитка. Був він низького росту та кремезної будови. Шию мав таку коротку, що здавалося, його голова спочиває не на шиї, а на плечах. Вигляд обличчя грубий і неприємний, а сірі, блискучі очі зраджували неабияку хижуватість. Рідке, риже волосся на голові і такі ж самі наїжачені вуса росли, як хотіли, не так, як хотів Микитка.

Міщани Станиславова розказували, що Микитка став в'язничним сторожем недавно. Давніше служив у якомусь фільварку форналем, чистив панські коні та обслуговував панів під час ловів. Його правдивого назвища ніхто не знав, а прізвище Микитка мабуть йому надано. Його мова була оригінальна, мішана українсько-польська. Чистою мовою ні одною ні другою він говорити не вмів. Належав до в'язничного персоналу без точного призначення. Рідко висилали його відбирати вечірний апель, а він робив це дуже нерадо, бо вмів числити тільки до п'ять. У поєдинках, де сидів один, або два в'язні, Микитка відбирав апель правильно. Гірше приходилося в келіях, де сиділо більше в'язнів. У часі апелю всі в'язні були обов'язані стати в ряд. Сторож, що відбирав апель перераховував їх та подавав число канцелярійному урядникові, який ходив із сторожем та книгою. Микитка, як згадано, не вмів числити більше, як до п'ять. Отже ключник відмикав келію і кричав "бачность". Коли в'язні стояли струнко в ряді, тоді входив Микитка зі секретарем і пробував числити. На числі чотири або п'ять уривав числення і кричав: "Ти злодію, ти чого крутишся". При тому починав знову з початку числення, однак дочисливши до чотири-п'ять знову кричав: "Злодію, стій же раз, не крутись, щоб я міг тебе почислити". І знову починав з початку, а потому вривав, кричав, щоб тихо стояли, не крутилися, не вертілися, бо не можна добре почислити. Зачинаючи

і вриваючи на числі чотири або п'ять, нарешті питався Микитка: "А скільки вас усіх злодіїв?" Тоді староста перечислював так, щоб канцелярійний урядник бачив та подавав число в'язнів Микитці, а Микитка урядникові, який, знаючи числення Микитки, вже заздалегідь занотовував собі число.

Не обходилося й без того, щоб Микитка не заводив при апелю розмови з в'язнями. Такі розмови заводив Микитка на те, щоб знайти якось незамітно спосіб на те, щоб хтось із в'язнів почислив та виручив його з клопітливого положення. Кожного називав злодієм. Нераз пізнавав деякого "зі світу" й тоді питав засвоєним способом: "А ти, злодію, що тут робиш? Ти все мусиш сидіти в криміналі, коли я тільки прийду, ти все в криміналі". При тому любив Микитка порівнювати в'язня зі собою: "Бачиш злодію, ти злодій, а я пан. Ти сидиш у криміналі, а я кожного першого дня в місяці маю повну шапку грошей". Микитка ніколи не знав, кілька він отримує грошей за свій уряд, а мірив їх своєю шапкою. При виплаті знали, що Микитка не вміє перечислити своєї платні і виплачували йому все дрібними, з чого Микитка був дуже вдоволений, бо тоді отримував "більше, чим другі". Тому був гордий і чванився при всякій нагоді поміж в'язнями, що він кожного першого отримує повну шапку грошей...

Микитка був жонатий і мав родину, майже всі злодії знали його доньку. В'язні рецидивісти заздалегідь шукали через доньку Микитки протекції у в'язниці. Однак донька знаючи, що "її партнер" сидів колись у в'язниці, мусіла скриватися перед оком свого батька. Він бо "державний муж", а тут донька... зі злодіями вештається. Це зовсім йому не підходило. При тому Микитка завжди пригадував, який то він високий уряд сповняє і за те щомісяця отримує повну шапку грошей. Тому донька пильно стереглася свого батька — більше, чим злодії у в'язниці.

Микитку знали всі в'язні та частенько розказували собі різні Микитчині історії.

зłodії

Назва "зłodій" була у в'язниці загальною для всіх неполітичних в'язнів. Так називали їх в'язні політичні, називали ключники і сторожі в'язниці. Називали так себе і самі посполиті, хоч не всі були справжні зłodії. Були там вбивники і грабіжники, обманці, дефравданти й мальверзанти і всяка інша порода проступників, більше чи менше з тим "фахом" зв'язана. Всі вони ненавиділи в'язницю, хоч часто переводили в ній більше половини свого життя. Найбільше боялися вони "великого вироку". Тому найбільшим і наймогутнішим чоловіком на світі вважали... прокурора.

Здібні зłodії знали майже напам'ять карний кодекс і з прецизністю передбачували для кожного кару, якщо докладно знали чийсь провину. Вони давали часто ради, нерідко краще адвоката. Вони знали також у деяких випадках дорогу до судового персоналу, суддів і урядників — і добре помастивши — лекше виходили з халепи. Знали кожного суддю, прокурора й асистентів. Знали, як складати зізнання, щоб усе було "доладу", як затирати зізнання свідків, що сказати, а що замовчати, словом — мали цілу свою зłodійську юриспруденцію. Іноді, будучи на волі, грали вони роллю прокурора чи судді та бавили товариство "фаховими" й інтересними розмовами. Очевидно, що в такому товаристві поставало часто замішання, якщо нагло зник "прокурор", а з ним і чиясь калитка.

Бували між зłodіями дуже здібні осібняки, що вродженим і набутим хистом часто перевищували своїх суддів. До судового персоналу належав суддя Гофмокль, який переводив саме зłodійські справи. А що був зłodіям ненаруку, то вони вирішили

якось його присмирити. Заплутали його в "малженські історії", думаючи, що з того буде сяка-така користь. Та це не допомогло. Не помагали перестороги, просьби і грозьби. Тоді зробили вони на нього засідку, коли він вертався від чужої жінки і таки на вулиці його заштилетували. Суд і прокуратура знали про Гофмоклеві беззаконня, та тепер було вже запізно. Отже навіть основного слідства ніхто не робив і ніхто смертю Гофмокля не турбувався. Краще було польському судові "пустити в воду" таку справу, як виявити справжнє обличчя свого судді. Про це знали дуже докладно всі злодії та залюбки розповідали про Гофмоклеві подвиги та про його неславну смерть.

Великий засуд був найбільшою карою для злодія. Коли злодій прочував, що не зможе оборонитися в суді, що йому таки докажуть злочин, за який треба буде відсидіти велику кару — заздалегідь старався впровадити суд у замішання. В крайньому випадку старався судові доказати, що діяв при неповному вживанні розуму. Траплялися випадки, що в'язень удавав божевільного, що було не раз найбільшою сенсацією у в'язниці.

Таким був напр. жидок Фішер, якого замкнули до поєдинки, однак тільки на короткий час. По кільканадцяти днях рознеслася по в'язниці вістка, що Фішер "варіят", що Фішер "свіркє", себто вдає божевільного. Його взяли на обсервацію, а потім і до психіатра. Психіатр світив йому до очей, бив молотками по колінах, рисував йому хрести на грудях та завдавав безліч різних питань, але все без успіху. Точної діагнози психіатр не поставив. Проте Фішер нічого не скористав, навпаки, його покарано кількадевними сүтеринами за симуляцію.

Від Фішерових сүтерин починається просто легендарна Фішєрова "варіація". Около тридцятьрічний Фішер завжди рекомендував себе військовиком, хоч при польському війську він довго не слу-

жив. На пункті військової він і "свіркував". У чотирьох стінах в'язничної келії проголосив себе капітаном польських "збройних сил" і тільки ждав нагоди, щоб "блиснути стратегічним умінням". Коли тільки появився в дверях ключник, Фішер кричав "бачносьць" та давав різні військові накази. Притім кричав, розмахував руками, а раз виломив від мітли держак і вимахуючи ним, мов шаблею, давав ключникові прикази та різні воєнні інструкції. Ключник не входив із Фішером у ніякі розмови, а обмежувався до найконечнішого. А Фішер з'їдав юшку зі своєї миски, наповняв її власним калом, далше їв та давав порожнім стінам воєнні накази. Останками калу малював на стінах військові з'єднання різного роду зброї, старшин, підстаршин, щоб було кому видавати розпорядки.

Всі засуджені на більший чи менший вимір кари, перебували у спільних келіях, виходили на проходи спільно на двадцять мінут і мали право в неділі і свята приходити до в'язничної каплиці, яка містилася на третьому поверсі в'язничного будинку. Службу Божу служив для визнавців латинського обряду латинський священик, а для визнавців східнього обряду український священик отець Горняткевич. Злодії не вважали крадежі за гріх, а рахували її як звичайне ремесло для заробітку на прожиток. Коли їм докоряли злодійством, що воно гріх, що чуже не гріє, що це людська кривда, що сам Бог у своїй сьомій заповіді казав "не кради", то злодій осьяк толкує сьому заповідь: "Бог дійсно дав був таку заповідь, але коли потім добре застановився, що злодій також мусить із чогось жити, тоді перекреслив сімку на знак, що та заповідь, хоч видана Богом, однак зчеркнена і не обов'язує. Тому злодії користають з Божої доброти, вдячні Богові і крадуть, де тільки вдасться..."

Майже всі злодії мають нахил "філософувати" і залюбки порушують усілякі філософські теми та радо дискутують. Розумна розмова зі злодіями у-

спокоює їх та робить їх іноді непоганими людьми, услужними й увічливими. Релігійних тем не люблять, бо це їх дразнить, докучає, захитує в інших злодійську відвагу, словом — псує їм інтерес. Зрештою — рідко який злодій справді віруючий. Майже всі вони або атеїсти, або в кращому випадку байдужі до релігії.

Злодії люблять пісні, передусім тужливі, сумні. Зрозуміло чому: їх життя проходить здебільша в заперті, за кратами. Вони залюбки самі співають або вдячно слухають, як хтось співає. Люблять теж музику, люблять гарні образи та різьби. Дивна комбінація влюбань і занять.

Багато злодіїв, з якими я стрічався, не пам'ятало ні своїх родичів, ані ніякої родинної опіки. Вони пам'ятали тільки, що ними опікувалися старші злодії, а така їх опіка полягала на частих побоях та лайці. Один із в'язнів, що сидів зі мною оповідав, що не пам'ятає нікого зі своїх рідних. Не знав, скільки йому літ. Знав тільки, що спав щоночі в якійсь фабриці на передмістю Львова. Там був його готель уліті і взимку. Одиноким теплом, що його гріло, були випари якогось старого шибу, невідомо, якого призначення. Коли одного вечора власник фабрики його і багато інших дітей звідтам виполошив, вони втікали ніччю поміж якісь будинки й подвір'я, доки не знайшли приюту в якійсь захисній шопі. Опісля знаходили собі нічліги в брамах великих домів або в їх сүтеринах і то тільки тоді, коли ніхто не спостерігав їх там приявности.

Коли ті діти попідросли до кільканадцяти літ і могли чимнебудь прислужитися злодіям, тоді злодії брали таких дітей на науку злодійської штучки, чим нещасна дитвора дуже перенималася та старалася якнайдокладніше виучувати свій фах. Заки такий малий злодійчук опанував методи успішної крадежі, мусів кілька або кільканадцять разів дістатися до в'язниці, де доповнював від ін-

ших злодіїв своє ремесло. З таких безбатченків виростали найвище "кваліфіковані" злодії, які опісля грабували банки, каси, багаті склепи, ювелірні й інше. Бувало, кілька, а навіть кількадесять тисяч злотих пропускали вони впродовж одного тижня, чи кількох днів. Якщо гроші були крадені на спілку, тоді гроші розділювали поміж себе, а кожний споживав свій пайок, як розумів. Очевидно, при такій розтратності крадені гроші не вистарчали на довший протяг часу і треба було розглядатися за новим нападом чи крадіжжю.

Д-р ЛЯКС

Ім'я д-ра Лякса було голосне і знане не тільки в станиславській в'язниці, але також у цілій станиславській окрузі. Кілька років перед його арештуванням станиславський греко-католицький Владика, Кир Григорій Хомишин, зробив був його своїм синдиком. З того приводу в деяких кругах українського суспільства постали були негодування на Владика, мовляв, є досить релігійних і талановитих українських адвокатів у Станиславові, пощо брати жида-нехриста, щоб опікувався маєтком християнської Церкви. Але на тому й скінчилося. Владика тих голосів не послухав і, хоч сам був у поглядах противник жидівства, то Лякс таки єпископським дорадником залишився, бо Владика йому вірив й за Лякса порадами поступав.

Одного дня розійшлася по в'язниці вістка, що Лякс арештований, що сидить у в'язниці. Така вістка була дійсно сенсаційною, бо д-р Лякс був навіть злодіям знаний, як великий багатир та визначний фінансист. Для мене ця вістка не була надто цікава до часу, доки я сам не побачив д-ра Лякса. На цю стрічу не треба було довго ждати. В часі вечірнього виставлення збанків на воду, я заглянув до отвореної сусідньої кімнати, яка межувала з пра-

ва з моєю келією. Мене дуже здивувало, що в кімнаті д-ра Лякса ціла стіна була заставлена книжками, підлога в кімнаті була вистелена диваном, а в'язневі приносили обіди й вечері з дому. Я вже кілька місяців прохав дозволити мені користати з Богословських книжок, та все безуспішно. Аж тепер мене зацікавила особа д-ра Лякса. Він низького росту, середнього віку, сидів вигідно у "в'язничному кабінеті". Аж по кількох днях я довідався, що він спараліжований і посувається при допомозі милиць та й то з великим трудом.

Лякс сидів спокійно, не стукав до стіни, не мав ніяких потреб. Може був би трактозаний як усі інші в'язні, як би не те, що сам Владика Григорій відвідав його у в'язниці. Ті відвідини стали дійсно великою сензацією, яка принесла й мені немало терпіння. В'язні, що замітали коридор, знали мене, як священика, бо я сидів у рясі, а в додатку носив досить замітну бороду, що виросла мені в тюрмі. Вони знали, що єпископ Григорій Хомишин відвідав д-ра Лякса, знали, що розмовляв із ним досить довго й не могли зрозуміти, чому не відвідав мене, а я ж сидів стіна-в-стіну з останнім. Ця відомість рознеслася по цілій в'язниці та довгий час була сензацією для нас і для злодіїв. Їм тяжко було це розуміти, мені теж не легше.

Від часу тих відвідин справа Лякса покращала. Зараз на другий день дозволено Ляксові користати з південних проходів, а його келія була від того часу майже навстіж отворена, а під її дверима не було навіть сторожі. Правда, Лякс не міг би втекти, бо мав спаралізовані ноги, але в'язничний принцип був тим у засаді зломаний, що дуже деморалізувало інших в'язнів, тимбільше, що Лякс прийшов перед кількома днями і слідство в його справі тільки що розпочали.

Що ж закидувано Ляксові? Достаточної відповіді на це питання ніхто не знаходив, хоч майже

однозгідно всі догадувалися. Учений і оборонець справедливості нічого не вкрав, хоч у тюрмі, в злочинській термінології, його зачислено до злодіїв. Ходили слухи, що Ляксові суд закидував зловживання в фінансових зв'язках із державними чинниками, проте ані акту обвинувачення Ляксові, ані достовірної вістки про причини Ляксового арештування ніхто не знав. Лякс сидів сам на поєдинці, з ніким не бажав стрічатися і не стрічався. На прохід виходив, коли сам хотів, і проходжувався як довго хотів. Був мовчаливий, із ніким нічого не розмовляв, ані ніким у в'язниці не цікавився. Навіть, як здавалося, виминав усякі зустрічі й розмови. Також і ключники нічого про Лякса не говорили, ані — коли з ним стрічалися — про нього нічого не хотіли сказати.

Хоч д-р Лякс був у в'язниці, однак він ніколи не був в'язнем. Малося враження, що Лякс замешкав на якийсь час у в'язничному будинку з якихось дуже несприятливих причин і жде, щоб якнайскорше це тюремне помешкання покинути. Однак воно не скоро скінчилося, а тривало два чи три місяці. Лякса взивали кілька разів на переслухання, а потім без жадного судового процесу, без жадного судового вироку звільнили.

Ключники і в'язні говорили, що д-ра Лякса не звільнено, а випущено його на вільну стопу за кавцією 10.000 золотих. Лякс вийшов на волю і мав станути перед судом з вільної стопи. Опісля принесли преса вістку, що Лякса засудили за обманства на 2 роки в'язниці. Так виявилася щераз правдивою істина, що не слід церковним властям брати собі іновірців за дорадників, тимбільше, що практика століть у Католицькій Церкві була все проти допускання жидів на дорадні місця.

КРАДІЖ У СУДІ

Судове переслухання в'язнів відбувалося звичайно в одній із в'язничних заль, однак бували випадки, що в'язня ведено через в'язничне подвір'я до судового будинку, до слідчої канцелярії. Там переслухував його слідчий і списував протокол, доповняючи попередні зізнання.

Одного дня викликано в справі доповнення слідства ярого комуніста Раппа, жида, який був чомусь привезений із корінної Польщі до Станиславова. Про нього говорили, що мав дуже важкі закиди, то й грозила йому довголітня тюрма. Однак він усе був у веселому настрою, з кожним говорив радо та старався кожному співчувати, з ким тільки говорив. Його держали в строгій ізоляції і говорити з ним доводилося тільки посмітюхам, які не мали про нього досить слів похвали. Він цікавий був знати, хто і за що сидить і вкоротці був зорієнтований мало що не в цілому стані в'язнів. Відзначався тим, що не ставився з ненавистю або упередженням до українських націоналістів, вважав їх своїми союзниками у в'язничній каторзі. Через те і наші націоналісти вважали його інакшим та радо були б із ним стрінулися. Опінія про нього була загально прихильна, хоч його стріча і то через візитирку в дверях, була тільки з посмітюхами; проте вони розносили кожну його вістку, добру чи злу, по цілій в'язниці. З посмітюхами держали добрі взаємини всі в'язні, а найбільше політичні, бо старалися знати про кожну нову в'язничну подію. Від політичних посмітюхи найбільше користали в харчах та інших речах, як цигарки і т. п., то й старалися подавати їм докладні й правдиві відомості. Тому і про жида Раппа рознесли вістки, які ще ключники при якійсь нагоді доповнили. Рапп був солідний у виконуванню своїх обов'язків, увічливий і милий у поведінці з ключниками і тим здобув собі в них поважання.

По нього, як по кожного важнішого політичного, приходив поліцист та виводив його на десять мінутний прохід. По упливі 10 мінут поліцист відходив та передавав Раппа в опіку ключника. Ключник часто за лінивий був провадити в'язня аж на 3-тій поверх, то й велів йому проходжуватися далше, доки не трапиться нагода, що хтось із інших ключників буде йти на третій поверх і візьме зі собою в'язня. Часом трапалося, що таки зараз ішов якийсь ключник нагору та брав зі собою Раппа, однак було й так, що така нагода була за годину чи дві, або взагалі ключник забув за Раппа, то й він міг свобідно проходжуватися по подвір'ю й розмовляти з в'язнями, які сповняли там службу біля свиней і в огороді та цілий час швендялися по подвір'ю. Аж по довгім часі, бувало, нагадає собі ключник Раппа та сам відпровадить його нагору.

По кількох місяцях візав слідчий Раппа у справі доповнення зізнань. Раппа відпровадив ключник через в'язничне подвір'я до судового будинку, впровадив до канцелярії переслухань, а сам вернувся до в'язниці. Канцелярія переслухань була получена дверима з іншою кімнатою, в якій переходувалися судові акти тих в'язнів, яких треба було ще в доповненні переслухувати.

Раппа запровадили до канцелярії переслухань, де вже ждав на нього слідчий. По вступних запитах суддя вийшов крізь отворені двері до сусідньої кімнати по слідчі акти Раппа. У кімнаті, де Рапп лишився, висіло на стояку пальто слідчого, капелюх і палиця. Рапп, дозго не надумуючись, убрався поспішно в пальто, взяв капелюх та палицю і спокійно вийшов на коридор, де не було нікого. Коли пустився йти в напрямі входових судових дверей, стрінув поліциста, який салютом поздоровив Раппа, думаючи, що виходить слідчий. Рапп, навіть не відклонившись, спокійно зийшов на вулицю і між прохожими пропав...

За пів години всі поліційні станиці в Станиславові і в околиці були заалармовані шукати чоловіка такого то і такого вигляду, в плащі, капелюсі й із палицею слідчого. Після такого розпорядку всі вулиці й завулки були повні поліційних агентів, конфідентів, провокаторів та іншої поліційної язви, яка гляділа за точно описаним осібняком, та зовсім непотрібно легітимувала сотні прохожих.

Спочатку ніхто не знав, що сталося. Здогади були різні. Українці догадувалися, що боївка ОУН щось там виконала, комуністи думали, що розкинено комуністичну пропагандивну брошуру, та власноруч ніхто не знав, що сталося, доки по кількох днях тут і там не рознеслася вістка, що зі станиславівської в'язниці втік якийсь дуже небезпечний в'язень. Всі були зацікавлені, хто втік: українціз тоді в станиславівській в'язниці було досить, бо спроваджено їх двадцять кілька з-під Надвірної, вони робили прогульку і при тому мали сповидні "атентатні" впраси. Між арештованими був провокатор, який доніс поліції про їх несповидну ціль і поліція знайшла в них кілька ручних гранатів. Це було достаточною причиною, щоб усіх заарештувати та опісля засудити по кільканадцять років в'язниці. Тому українців цікавило, чи може якийсь українець утік? Не менше була зацікавлена вулиця, бо сподівалася, що втік якийсь небезпечний злодій. Вулиця найбільше сприяла тій утечі та розповсюджувала про втікача легендарні вістки. "Власники вулиці" навіть поіменно знали, хто між ними такий зідважний, робили з нього надземного героя, приписували йому неймовірну силу, розсудність та мудрість і пускали версії, що вони його перетримують, допомагають та влекшують дальшу утечу.

Ще в часі, коли ходили такі і подібні легендарні вістки між "власниками станиславівської вулиці", у в'язниці рознеслася друга така ж сама сен-

заційна вістка, що на днях прийшов до станиславського суду пакунок із Лодзі, а рівночасно лист. У суді боялися розпаковувати пакунок, щоб, бува, часом не прислаз хтось якоїсь "пекельної машини", яка могла б повибивати судовий персонал. Тому вони відіслали пакунок на поліційну станицю, де він у забезпеченому відокремленню відбув тиждень арешту, а потім візвано експертів, які, повбирані в музейні панцирі, з найбільшою обережністю та знанням будови пекельних машин взялися розпаковувати надісланий пакунок. Очевидно, що кожному було миле життя і щохвилини два експерти, яким поручено розібрати "пекельний пакунок", відступали від нього, сподіючися кожної хвилини вибуху. Однак вибуху не було. Навпаки, на превелике здивування, замість пекельної машини, експерти побачили старанно запакований у паперову пачку елегантний плащ і капелюх, а на них старанно написаний лист, заадресований до слідчого, якому перед кількома тижнями пропав плащ, капелюх і палиця.

Зміст цього листа багато в'язнів знали напам'ять і менш більш цитували його так:

"Високоповажаний Пане Слідчий,

На Ваше доручення мою одежу здепоновано в часі мого прибуття до Станиславова в депозит. Мені було треба конечно виїхати зі Станиславова, бо маю важну працю. В поспіху і без Вашого відома я визичив собі Ваш плащ, капелюх і палицю. Плащ і капелюх звертаю поштою і прошу вибачення, а палицю затримую, як символ влади, яку я від Вас перебрав.

Остаю жичливий Вам

Рапп".

Такий лист одушевляв в'язнів і вони доповнювали, прикрашували й удосконалювали зміст листа, так, що можна було в короткому часі почути вже кілька його відмінних редакцій, хоч суд мов-

чав і тяжко було щонебудь від судового персоналу про ту справу довідатися.

Із приходом того клунка устали поліційні акції на вулицях Станиславова й околиці, а справу з з Раппом затушовано так, що ніхто ніколи про неї й не згадував. В'язнична тематика помалу перейшла на старі, буденні справи, хто і коли прийшов свіжий до в'язниці, за яку справу який суддя веде слідство, хто отримав уже акт обвинувачення, котрий прокуратор виготовив акт, який адвокат бере справу оборони, і т. д. і т. д. Від тих даних в'язні могли з прецизною точністю предбачити, чи і який присуд може даний обвинувачений дістати. Політичні часто давали свої акти обвинувачення читати "зłodіям", які по отриманні ще деяких пояснень, хто буде справу боронити і хто буде обвинувачувати, якнайдокладніше вгадували судові вирoki. Вони згодом були дуже добре обізнані з процедурою в політичних справах, бо про свої власні знали не гірше від суддів та адвокатів.

РОДИ ПРОСТУПНИКІВ

Станиславівська в'язниця, подібно як і всі інші в'язниці в Польщі, була повна політичних і "посполитих" в'язнів. Політичними вважалися всі ті, що були запідозрені у приналежності до ОУН (Організація Українських Націоналістів), або до КПЗУ (Комуністична Партія Західної України). До ОУН зачисляли всіх тих українців, яких підозрювали у протидержавній діяльності, а до КПЗУ і тих рідких несвідомих українців, що дали себе втягнути до цієї московської партії. Політичні в'язні в той час творили одну третину загального стану в'язнів у Станиславові.

В'язнична адміністрація називала неpolітичних в'язнів "посполитими", а політичні звали їх просто "зłodіями". Тих зłodіїв можна би поділити на різні

кляси й степені, бо не кожний із них був караний за крадіж. Самі посполиті ділили себе на такі три кляси: "Кіндери" (львівські), "альфонси" і "злодійська зараза". "Кіндер львовскі" — було чарівним словом у злодійському світі й кожний злодій бажав чимнебудь наслідувати такого "кіндера". Загальною прикметою "кіндера" був "гонор". Украдені гроші кіндер ніколи не зуживав тільки на свої особисті потреби, а відчислював частину також для бідних і жебраків. Така ласкавість була рідка, бо мало було правдивих "кіндерів", але також і небезпечна. Польська поліція укрита і явна скоро могла завважити, що якийсь там добродій роздає в Єзуїтському городі десятьзолотівки жебракам і принагідним безробітним. Отже могла в час його ув'язнити й разом вислідити крадіж чи грабіж.

Треба також знати, що кіндер не пускався на малу крадіжку чи незначний грабунок. Він ішов тільки там, де можна було добути бодай десятку, коли не сотню тисяч золотих. Це були, словом, "інтелігентні" злодії, організували свій напад пляново і певно та знали, як і де схоронити свій гріш. Це давало їм у грабежі багато успіху й удачі, а всі бідаки й міські волоцюги сприяли кіндерам, бо все сподівалися дістати від них якийсь охлап.

Найвищими осягами вважалися банкові рабунки. Кіндери "оперували" банк організовано. Кілька тижнів, або навіть кілька місяців перед тим слідили за банковим персоналом, урядовими годинами, кількістю грошей у касі, входами й виходами, безпекою і т. п. Аж коли в усьому впевнилися, робили "візит". Входили до банку, як власники, витягали зі своєї валізи "раки" і пороли ними залізну, вогнетривалу касу. Деякі модерні каси були забезпечені електричними сигналами, то й кіндери мусіли бути також забезпечені на такі випадки. Тоді треба було шукати рятунку в утечі. Кіндерів, що займалися грабунками кас, називали також "рацяже" (ракарі).

Багато кіндерів займалися "подорожною" крадіжжю. Вони звичайно їздили поїздами першої класи, одягалися якнайкраще та заховували сальонові товариські форми. У поїздах вони висліджували, хто везе зі собою гроші чи вартісні папери. З такими багатіями вони наві'язували дружбу. Представляли себе купцями або іншими знавцями "економії", якими багаті пасажири мусіли були зацікавитися. Використавши відповідну хвилину, кіндер умів розтяти гострим ножом одержу багача й витягнути калитку з грішми. Коли такої нагоди не було, тоді кіндер гостив свого подорожнього "приятеля" трійликою цигаркою, від якої багач зразу засипляв. Оттоді то "кіндер" без зайвого труду добував від сплячого гроші. У випадку, коли поїзд їхав без перерви й годі було рятуватися втечею, кіндер вискакував через вікно або вилазив на дах вагону і злазив непомітно на найближчій станції. Бувало й таке, що злодій уже заздалегідь стежив за своєю жертвою, а головно за барвою, величиною й якістю подорожньої валізки. Тоді наспіх купував і собі таку саму валізу, накладав навіть приблизно такого тягару цегли або каміння, і приставав до товариства багатого пасажира. Часом при неясному світлі, тютюновому димі, або навіть при "усипляючому" димі, в "поспіху" забирав валізку з вартостями свого подорожнього "приятеля", а йому лишав подібну свою валізу з камінням чи цеглою. Коли сприяли умовини, то на пероні хапав "у поспіху" чужу валізку й біг щосили, ніби здоганяючи свою підводу.

Кіндери солідарно ділилися своєю здобиччю, п'ятували один одного в небезпеках, помагали в недостатках, одним словом жили зі собою в згоді. Вони чванилися своїм злодійським станом і часто прирівнювали себе до політичних, а назів'язували себе вище них. Політичний в'язень нічого не має за свою працю. Він терпить нізачо і не зрадить один одного навіть під побоями польської поліції.

Кіндери оцінювали ідейність політичних в'язнів, але не містилася їм у голову безкорисність і завзятість.

Злодійський говір-жаргон має свої слова взяті з жидівського жаргону, т. зв. їддіш, вказує воно на те, хто стоїть у проводі і хто є мізком тих злочинних організацій.

"АЛЬФОНСИ" І "ЗЛОДІЙСЬКА ЗАРАЗА"

Менше від кіндерів поваги мали між злодіями "альфонси". Вони не переймалися тим, що їх "фах" був брудний і прелюбодійний. Займалися вони торгівлею міськими вуличницями. Назбирували кілька чи кільканадцять під свою "опіку" та розставляли їх у різних місцевостях на продаж. Вулична дівчина не мала права затаїти й одного цента. Все мусіла віддати своєму "опікунові", який тими грішми орудував по своєму. Головний "альфонс" мав ще своїх помічників, агентів, які тих вуличниць слідили та охороняли їх перед можливими "кривдами". Один незамітний свист стягав у моменті цілу хмару вуличних "альфонсів", які мстили заподіяну кривду. Головний альфонс утримував ту вуличну юрбу. Дарма, що те утримання було мізерне й невиспачальне, проте вистачало, щоб її при собі держати та давати "моральний" доміциль.

Крадіжжю альфонси не займалися. Вони пильнували свого діла. Часто були вмотані в менші чи більші крадежі своїх вуличних посіпак, однак все старалися вийти з них без більшої шкоди. Слово "альфонс" не робило такого чаруючого враження на пересічного в'язня, як слово "кіндер".

Третьою і найнижчою, хоч і найчисленнішою групою між злодіями була група злодійчуків, або як їх загально звали "злодійська зараза". Це були різні типи, яких годі було зачислити до двох попередніх груп. Вони займалися дрібними, принагідни-

ми крадіжками, обманами, або обманною грою в карти. Їх кількість майже по всіх тюрмах переважала, а їх судові присуди не були більші, як на один рік. Їх провини були такі різні, такі нерозумні, іноді й нахабні, що більші злочини самі фізично їх карали, коли довідалися про їх провину, погорджували ними, а найчастіше стидалися їх. Злочинців, чи "злочинську заразу" годі розділювати на якісь групи. Кожний із них творив окремий тип, окремого злочинця. З ними я мав найбільше нагоди говорити та довідуватися від них про їх історії. Їх дуже помітною прикметою було те, що вони неймовірно хвалилися своїми злочинами, приписували собі великі пляни, здібності, а то й учинки.

Один картяр-обманець, що цілими днями сидів на привуличній лавчинці з трьома картами, двома червоними й одною чорною та обманював проходжиків, хвалився, що кожного дня виманчував по кілька сотень золотих. Інший кишеньковий злодій хвалився, що також із людських кишень денно витягав по кілька сотень. Ще інший нахвалювався, що обікрав селянина, який продав у Станиславові воли. Коли я зацікавився, як він його обікрав, тоді він розказав цілу історію. От так: він добре слідив, де селянин ховає грубі сотки за продані воли. А сховав їх у внутрішню кишеню від камізельки, так, що годі було до неї дістатися. Тоді злодійчук украв батіг у якогось селянина й удаючи господаря, приступив до продавця волів, щоб ніби порадитися, який фелон купити своєму священикові на ім'янини. Продавець радив і сая і так, однак це не задовольняло злодія. Злодій запропонував селянинові, щоб обидва пішли до складу церковних риз "Церковна Штука" у Станиславові й допоміг йому вибрати. Наївний селянин згодився. Пішли до "Церковної Штуки", де злодій кожний фелон примірював на селянина та одягав його. Однак селянин не знімав із себе камізельки, в якій були сховані гро-

ші за продані воли. Коли селянин убрав на себе один фелон, тоді злодій попросив, щоб селянин зняв зі себе ще й камізельку, бо фелон добре не пристає. Селянин, не прочуваючи нічого злого, зняв камізельку і з нею й калитку. Коли гроші знайшлися в руках злодія, той, шукаючи способу втечі, сказав, що фелон добрий і він його купує. При відчисленню поданої суми грошей, злодій заявив, що не стає йому кілька десятків і він мусить піти позичити у свого приятеля, загально відомого в Станиславові лікаря др. Воевідки, що мешкав і урядував у тому ж самому домі. В той спосіб злодій утік, оставляючи окраденого селянина в фелоні.

Одному злодієві, що найбільше хвалився своїми успіхами в кишеньковій крадіжці, я запропонував, щоб украв із моєї кишені хустину, тоді повірю, що те все правда, що він говорить. Злодій відразу згодився на мою пропозицію. Почав слідити, коли міг би непомітно дібратися до моєї кишені. Я знову відразу постановив не допустити злодія до себе. Від самого ранку промишляв злодій, як мене перехитрити. Перед полуднем зачалися відвідини знайомих і рідних, на судових коридорах вони чекали на картки для побачення з в'язнями, які через вікна старалися хоч рухами рук із ними порозумітися. Злодій, що ранком постановив мене "обікрати", заявив, що на судовім коридорі є чоловік дуже подібний до мене. Він спитав мене, чи маю я брата. Я подумав, що дійсно мій брат є та жде на побачення зі мною. Чимскорше побіг я до вікна. Злодій приблизився до мене, щоб точно показати мені брата. Я зовсім забув за крадіж і старався пильно стежити за показом злодія. Тимчасом він дуже нечутно встромив свої пальці в мою кишеню й вибрав так само нечутно звідтам мою хусточку.

НЕСАМОВИТИЙ ХВОРИЙ

У кімнаті хворих в'язні мінялися. Одні виходили до спільних келій, другі приходили. Одного дня забрали всіх та розіслали по різних келіях. Лишили тільки мене одного. Я радий був побути хоч декілька днів на самоті та призадуматись над положенням. Атмосфера трохи прочистилася від злодійських задушливих розмов, проклонів та брудних сліз. Однак не тривало воно довго, за два дні впровадили до "шпиталю" дійсно хворого молодця. Хворого не на фізичну, але на іншу, тяжчу недугу. Вигляд його був жакликий. Він не говорив ані слова, дихав тяжко, погляд мав несамовитий. Здавалося, що в ньому панувала якась нелюдська, демонічна сила. Робилося моторошно й неприємно. Скільки разів я пробував до нього промовити, то все не діждався відповіді. Тільки погляд, повний несамовитого вогню ненависти і ще чогось загадочного був відповіддю на мої питання. Мені страшно було з цією людиною мешкати, тимбільше, що зближалася ніч. Я постановив розмовитися з ним, заки полягаємо спати. Пробував його гостити, чим мав, пробував його випитувати, за що його арештовано, пробував розвеселювати, що все те промине скоро, однак ніяка моя мова не отворила йому уст, не добула з нього слова. Відповіддю на всі мої розваги — були глибокі, повні болю, недовір'я й може огірчення зідхання. Часом з'являлися в його очах блискучі сльози. Я бачив і чув у його душі якийсь безмірний біль. Тому постановив розважати його без огляду, чи відізветься до мене, чи ні. Розказував я йому про всячину, про невинні засуди, про героїські терпіння, про щастя чесної душі, однак всі ці розважання не зрушили мого співмешканця. Помагав я йому в миттю його посуди після вечері, ставрався в усьому послужити і виявити йому свою приязнь — одначе і те не помагало.

Минуло кілька днів. Мій співмешканець зачав

дуже обережно до мене відзиватися. На моє питання, що його болить, сказав, що в неділю, як був у каплиці на Службі Божій, в часі освячення постановив закінчити своє життя. У відповідній хвилі, коли всі ілячали, він використав нагоду й скочив до вікна, щоб розбити шибу й вискочити з третього поверху. Вибрав для свого душогубства каплицю тому, що вікна в каплиці не були закратовані. Як постановив, так і зробив. Невдача була в тому, що розбиття шиби наробило великого брязкоту та звернуло увагу ключників, які повкликали на слова освячення. Вони скоро зірвалися на ноги і встигли вхопити самогубця за ноги та втягнути знов до каплиці. Його били й знущалися над ним, але ті побої влекшували йому його душевні муки. Його не болить те, що його тортурують, його болить його душа, яка не має ніде спокою і йому краще б не жити.

Розказував він це з великим болем душі. Лице його ціле червоне, очі наплили кров'ю і неприродно блистіли, уста дрижали. Мені покищо не було ясно з його мови, та я не спiniaв його, притакував його словам та зі співчуттям слухав його далше.

Мій співмешканець, скріплений моїм уважним ставленням до нього, продовжував далше: "Я не маю місця на землі, я мушу згинутися, я мушу стратити себе". Продовжуючи, зачав кричати, тупати ногами, рвати на собі волосся, а врешті-решт вити диким, нелюдським голосом. Більш нещасної людини я досі не бачив. Мене вже не лякала його прихвильність. Я співчував його незвимовному болеві, хоч і не знав його причини. З його грудей добувалися здержливі ридання, немов у розжалобленої дитини. Я вговорював його, що поможу йому, знайду для нього вихід із цього дуже тяжкого положення і він знову буде щасливий, як колись. Він дещо втихомирився, однак широко-розплющеними очима глядів на мене з недозір'ям. Я впевнював його, що

маю "певний лік", що ніхто ще не ошукався, що йому напевно допоможе, тільки нехай щиро і поправді розкаже, що його болить.

НАЙБІЛЬШ НЕЩАСНА ЛЮДИНА

Він називався Іван. Своїх родичів не пам'ятає. Виріс при дальшій родині своєї мами. Змалку мусів працювати в наймах. Ніколи не зазнав матірньої опіки й любови. Тинявся по чужих, дізнавав кривди від них, терпів зневаги. Сиротою його називали й це ім'я його записане, як прізвище. Найми, а опісля мізерні заробітки були його щоденним заняттям. Стара напів розвалена хатина була його пристановищем, його палатою. Але важко було жити самотою, тож знайшов собі "товаришку життя". Не водилося в класі "зłodіїв" побиратися-дружитися. Ця "церемонія" належала до інших клас. Так і Сирота знайшов собі коханку й жив із нею, як із законною жінкою. Думає, що знайшов у ній велике щастя й тішиться нею, шанував. Сусіди й знакомі зазидували йому. А він був байдужий до тієї завиди. Ходив до праці, яка б не була, де тільки можна було її знайти, щось заробити. Як було безробіття, тоді він довгими днями ждав на збірних пунктах, де оглядали "робочу силу", щоби хто наняв його на працю. Він же ж не самотній, мусить дати удержання "жінці".

Його не тривожили вістки приятелів, що коханка його зраджує і пристає з іншим. Він був щасливий, бо любив її і впевняв себе, що вона і його любить. Все ж сумнів загноздився. За намовою одного з приятелів він постановив "переконатися". Заповів коханці, що вибирається наніч до млина змолоти на хліб. Приготував що треба, закинув мішок на плече, попрощався й на ніч вийшов із дому.

Та наміру не мав на хліб молоти. Назіть виходити з дому. Знав отвори й діри założені дошками у своїй драній хатині. От пождав трохи, а там і вернувся. Тихо як кіт, щоб не сполохати кого, вліз у сіни та заострив слух.

Не довелося довго ждати. За яку годину по його "відході", застукав до дверей його недалекий сусід. Вона, подруга його, прийняла гостя, вона ж ждала на нього. Була певна, що Іван пішов до млина та там і перебуватиме цілу добу. А Іван тимчасом кулаки затискав, зубами скреготав. Він усе чув, кожне слово. Як довго сидів Сирота в сінях, він сам не знав. Вкінці терпець урвався. Він скочив до дверей, та двері були замкнені. Термосив, бив кулаками що сили мав. І врешті розломив. Ще вспів побачити, як потаємний гість утікав через вікно і зник у нічній темряві. Застрашена коханка, дрижачи ждала на свій суд. Іван домагався признання, та без успіху. Все перечила, що тільки питав. Не помагало й те, що Іван наочно бачив. На все була відповідь "неправда". Нікого — мовляв — не було, йому щось причувалося, привиджувалося, це ж бо привиди — річ людська. В Іванові кипів вулкан, він трясся як у пропасниці. Бити, лише бити, нічого іншого не варта. І бив. Бив руками, а коли боліли руки, тоді вхопив щось і бив куди попало. Вона кричала, благала, та коли ображений Іван вимагав від неї сказати правду, все заперечувала. Тоді бив далше. Вже й не пам'ятав, що робить. А коли втомився, побачив, що його коханка ціла в крові. Щоб не кричала, як бив, заткав їй шматом уста. Тепер розв'язав їй уста. Але слова не було. Він побачив, що їй уже не буде життя, що нікому заходитись біля неї, що ні звідки взяти грошей на лікаря, на лічення, на шпиталь, що поліція скоро дізнається про те, що нічний гість постарасться позбутися його й pomoже поліції запроторити його на дозголітню в'язницю. Майнула думка — добити її, щоб не

мучилась. Не довго думав, узяв поліно і щосили дав по голові. Ще кілька нервових судорогів і кінець.

На дворі благословилося на світ. Іван віз на тачках трупа своєї коханки. Порубав, поскладав у міх, а тепер везе. Везе, сам не знає, куди. Не знав нічого. Чує тільки десь у нутрі дикий голос, щоби спрятати, знищити, відвезти, щоб ніхто й ніколи не знайшов. Віз дорогою, якою щоденно переходив, при якій жили його сусіди й знакомі. Вони всі спали. Ніхто його не бачив. Він віз трупа тихо, без гуркоту, щоб не розбудити кого. Обминав груддя й каміння, щоб тачки не туркотіли, та поглядає на чорні шиби хат, чи не виглядає з них хто. Але не було нікого. Ніхто не бачить, ніхто про вчинок не буде знати. Вже минув придорожні хати, вже майже за містом. Ось недалеко чорніє купа сміття. Сюди щоденно вивозять з міста відпадки. Положить коханку в сміття. Вона на те собі заслужила. Рано привезуть ще більше і присиплять. Розгорнув руками яму, кинув і накрив.

Небо вкривалося багром, червоніло перед сходом сонця, як Іван вертався від "праці". Рукі й ноги дрижали, порожня тачка туркотіла, сміялася дрібним реготом з Іванового діла. А він був радий, що все минуло, все вдалося, затер за своїм учинком сліди. Вертався домів спокійніший. Дарма, що дрижали рукі й ноги, що зір несамовито бігав наліг і право, що думка безустанку товклася в його хворій голові.

Здалека побачив, що хатина навстіж отворена, бо в поспіху забув зачинити двері. Приглядаючись, побачив криваві сліди. Кров каплями текла з тачок та лишала слід від хати, аж до смітника. Вікно отворене, ним ще звечора втівав його сусід. Іванові забилося серце, потемніло в очах, зашуміло в ухах. Думка перестала працювати, рукі й ноги відмовляли послуху, не хотілося жити. Чим ближче до

хати, тим більше пізнавав жах свого вчинку, а разом і його наслідки.

У хаті, посередині, калюжа крові. По сінях розсипане збіжжя, закривавлена сокира, свідчили про несамовитий злочин.

У гарячці кинувся прожогом прятати, затирати сліди. Березовим віником взявся розмітати калюжу крові, яка зачервонила цілу глиняну долівку його хати. Кинувся до печі посипати кров попелом.

Сходило ясне погідне сонце та освічувало передмістя Станиславова. Великий жмут соняшного світла входив крізь отворене вікно до Іванової хати та лягав на те саме місце, де вночі відбулася страшна подія. Порозсипуваний попіл по хаті свідчив, що там, під ним, є свідок її.

А тимчасом міські собаки занюхали свіжого трупа та збіглися на жир. Запримітили це сусіди й скоро побачили, що тут укрита страшна подія. Хоч обличчя трупа було zdeформоване, вони пізнали Іванову красавицю та скоро донесли до поліції. Поліція прийшла на місце, де був укритий труп. Лікарі ствердили, що труп свіжий. Поліційні собаки рознюхали звідки привезено трупа, хоч і без собак дорога туди була слідна.

Тільки, що встиг Іван упоратися, затираючи сліди дома, як на порозі з'явилася поліція, а за нею товпа людей. Без слів зв'язали новими ланцюхами обидві руки і попровадили. Іван не плакав, не благав, не просив. Він немов задеревілий. Виконував послухно все, що йому веліли. Душа його вмерла. Він не думав уже більше про свій злочин і не думав, що буде з ним далше. Він жив тим, що тепер діялося.

Сидів кілька тижнів у поліційнім арешті. На переслуханні признався до всього. Його не били і це було для нього найбільшою карою. Здавалося,

що якби били, як б'ють злодіїв за крадежі й грабунки, йому було б лекше.

По кількох тижнях його відпровадили до судових арештів. Слідчий переслухував його тричі. Він розказав усе так, як було. На нього навіть ніхто не покричав. Сидів три місяці сам, на одинці.

"Чому вони мене не вб'ють?" — питався з бо-лем. — "Я мучуся більше, ніж мучив її. Бо моя душа болить, для неї нема ліку. Мені краще було б, як би я не жив на світі".

"Чи був уже Ваш суд?" — спитав я. — "Так", — відповів Іван. — "У п'ятницю мене засудили на п'ятнадцять років в'язниці. А я так ждав на себе смерти, на жаль не діждався. Мене перший раз у суботу перевели до спільної келії. Всі мої знакомі переказували собі мій злочин. Я постановив сам стратити себе, та не було як. Зі мною в келії кілька канадцять, вікна закратовані, двері замкнені. У неділю зперше повели мене до каплиці. У слідстві не вільно мені було ні з ким стрічатися, ні з ким говорити. У каплиці я побачив, що вікна не закратовані. Я старався зблизитися до вікна. А коли був уже близько, то старався знайти відповідну хвилю. Така була тоді, коли всі клячали. Клячали також і в'язничні сторожі. Я щосили скочив до вікна, розбив його головою і вже летів стрімголов та хтось злапав мене за ноги і витягнув знову до каплиці. Не знаю, чи мене били. Чую, що болять кості. Просто з каплиці перевели мене сюди, до вашої келії. Поможіть завдати мені смерть, допоможіть закінчити мої муки!" — не просив, а благав мій співмешка-нець.

Я бачив у ньому найбільш нещасливу людину на світі. Треба було всіми силами його рятувати. Найперше постановив я здобути собі його довір'я. Тому я жалував його, старався його потішити, навіть думати його думками. Хоч я не сидів ще три міся-

ці і напевно менше знав про в'язничне життя, як мій співжитель, але пробував допомогти небезпечно хворому. Я запевняв його, що поможу йому, що багато було таких, як він, а тепер щасливі. Я випитував його про все інше, не торкаючи справи його вбивства, щоб він трохи заспокоївся. Старався відтягнути його думку від того нещастя, яке він і без того ледве міг видержати.

Минали дні за днями. Вговорюючи Сироту, я старався різними питаннями ввести його в інші думки, показати інший життєвий світ, правдиво щасливий. Сирота вслухувався в мої слова, немов дитина в казку, а коли й сам він зачав завдавати мені питання, я радів, бо бачив за собою перемогу. Я представляв йому життя, сперте на християнському законі, за яке людина отримує посмертну нагороду. Таке життя буває все щасливе, бо там ніколи немає огірчень, ані нарікань, бо людина приймає все як Божу волю. Тоді люди живуть у щасті, в щасті вмирають і переходять до найбільшого щастя у вічності, про яке на землі ніхто навіть не чув.

Я став першим приятелем Івана Сироти. Він слухав моїх пояснень і викладів про християнство, щодня щиро молився, а за пів року став практикуючим християнином. Приступав часто до св. Тайн, бажав робити діла милосердя, та не було спроможности; став чесним, добрим, побожним і характерним чоловіком. Великим його бажанням було відпокутувати одинокий і страшний злочин душогубства жінки, яку дуже любив. Він щиро жалував за свій учинок і став зразком поведінки всім іншим в'язням.

Проте не довго Сирота був моїм співмешканцем; по кількох тижнях, коли погоїлися на його лиці й руках шрами від скла, — вивезли його до в'язниці, де мав відбувати 15-літню кару за свій злочин.

ЧАЙКОВСЬКИЙ

Одні в'язні виходили, другі приходили до "шпиталю". Мене ключники не рухали: я нікому не заваджав, ані не робив клопотів. Навіть лікар не навідувався до мене. Коли приходив до шпиталю, то для формальности запитував двома словами "Як сен ксьондз чує?" і після відповіді, що все добре, лишав мене в спокою.

Одного вечора до келії долетів болючий вереск, немов би когось катували. Шпитальні в'язні допитували ключників, що сталося, кого вони мордують. Один із ключників пояснив, що в'язничний стрижій Петрушак нагло дуже захворів на вуха й кричить з болю. Другого дня ранком перевезено Петрушак до міського шпиталю, на операцію вуха. По в'язниці розійшлися поговори, що Петрушаків ключники щось зробили, бо він захворів нагло; що Петрушак дуже небезпечний і його приловили, як приготовлявся до втечі. Принагідно я випитував про нього та довідався, що він уже вдруґе сидить у в'язниці. Належав він до "банди Чайковського", яка діяла в цілій коломиїській окрузі.

Про Чайковського оповідали майже фантастичні байки, приписуючи йому неймовірні діла. Порівнювали до колишнього гуцульського ватажка Довбуша і навіть старалися ставити Чайковського понад Довбуша. Чайковський не мав явної ватаги. Всі його діла були оповиті таємницею. Ніхто не знав, хто йому помагає чи сприяє. Всюди, де щось сталося, поліція шукала за особою Чайковського, якому всі приписували даний злочин.

Чайковський і його симпатки не були злодії, ані рабівники, ані вбивці. Вони звали себе героями, оборонцями покривджених, добродіями бідних. Чайковський був ворогом тільки польських панів, власників великих маєтків, польських дідичів та поміщиків. Хоч ані він, ані його прихильники не нападали на панів, проте все пани й багатії дуже його

боялися. Чайковський відбирав від них гроші і те майно, що далось перенести. Жив скромно і не дозволяв на виставність своїм спільникам. Помагав бідним, покривдженим і калікам. Уважав себе ніким не настановленим повновласником розподіляти "по-справедливості" добра між людьми. Оповідали про нього всі: пани і селяни, багаті й бідні. Бідні вважали його мало що не післанцем Божим, обгортаючи його особу легендами.

Оповідали гуцули, що одного разу Чайковський явився у діди́ча. Приїхав панською повозкою зі своїм однодумцем і представився діди́чеві, як якийсь високий польський урядовець. Діди́ч тишився таким високодостойним гостем та велів зараз приготувати гарну вечерю, з різними винами, лікерами та горівками. Чайковський бавив товариство милими розмовами та скоро здобув симпатію діди́чевої родини. Прийшла вечеря, а з нею й різні напитки. Коли вже всі були на підпитку, тоді Чайковський виняв револьвер та зажадав видачі всіх грошей і вартісних речей. Дуже нерадо видавав діди́ч гроші та свої вартощі, однак мусів. Зараз по від'їзді Чайковського явилася поліція й розіслала по всій околиці стежі за Чайковським. Повідомлено й інші поліційні станиці, стягнуто навіть поліцистів із чужих округ, щоб раз позбутися напасника.

А Чайковський із кількома своїми однодумцями перебрався в поліційну одежу та зголосився на поліційну станицю, як командант присланий із своїм відділом зі Станиславова. Привіз навіть нові способи, які мали б підійти "хитруна Чайковського" та заманити його в поліційні сіті.

Очевидно, він робив свою, а не поліційну службу. Удався зі своїм відділом між польських панів, які поз'їздилися з далеких польських міст на літніще в Карпати. Кожному з них складав візиту, але кожному в іншій формі. Представляв себе різно і все був щиро вітаний. При прощанню з ними від-

брав усю готівку, звичайно немало, і відразу розділював її поміж потребуєчих. Бувало, що листовно наперед повідомляв поліцію, де буде гостем. Тоді поліція докладала всіх своїх сил, розсилала тайних агентів, конфідентів та інших службовиків, щоб дістати в руки бандита. Однак Чайковський, як член поліційних нарад, проєктодавець різних рішень, а часто головний шеф місцевої розвідки чи облави, так справу провадив, що ніколи не падав жертвою облави. Був обдарований великими природними талантами, мав бистрий ум, добру пам'ять, був милий і тонкий у поведінці й обережний у поступуванні. Тими способностями перевищував усіх інших, з якими мав діло та навіть робив собі з них іграшки. Одного разу з'явився в поліційному бюро лист від Чайковського. Місцевий командант прочитав листа "шефові розвідки", яким себе представив Чайковський. Коли "шеф розвідки" прочитав уважно листа, покасував попередні розпорядки та видав нові. Заалармовано нові поліційні станиці, стягнуто десятки тайників, конфідентів, провокаторів. Тепер — говорив шеф розвідки — мусимо його піймати. Листа читали й інтерпретували на різних засіданнях, зборах, нарадах. Переписали листа й помножили та розіслали довколишнім поліційним станицям. А в тім листі тільки кілька слів: "Буду в неділю на великому фестині — Чайковський".

Найближчої неділі відбувався в Косові гуцульський фестин. На фестин збиралося багато народу з близьких і дальших околиць. Замовлено добірну гуцульську оркестру. Приготовано цікаву програму, накуплено різноманітного їдженя й питія, поставлено новий поміст на танці. Великий фестин мав стягнути якнайбільше число учасників. Заповів свою приявність також Чайковський. Це заповідження лискавкою рознеслося по цілій околиці. Збиралися на фестин навіть ті, що ніколи на фестини не ходили. Всі хотіли бачити Чайковського. Одні віри-

ли, що його ніхто не вміє піймати, другі казали, що Чайковський хоче прилюдно сам віддатися поліції в руки. Зачали оповідати нових байок і легенд про Чайковського. Господарі фестину стали ще дбайливіше приготувляти фестинову програму, вдосконалювали пописові точки, робили проби, бо на фестині буде сам Чайковський...

Прийшла заповіджена неділя, гарний соняшний день. З'їздився народ із далеких околиць. Місце фестину обставлене кількома рядами поліції, поміж народ пущено багацько тайних розвідчиків. Пішла в рух уся поліційна машина.

Фестин зачався точно заповідженою програмою. Спільні вправи молоді, вправи дівчат, біги хлопців, скоки в даль, скоки у височинь і т. д. Хтось завважив, що замало піску для скоку у височинь. Недалеко будувалася якась будова й аранжери фестину попросили будівничого доставити більше піску, що той і зробив. Будівельний майстер узяв тачки з піском і повіз на фестин. Всі зробили обсмарозаному майстрові дорогу-доступ.

Від'їджаючи з порожніми тачками, будівельний майстер доручив одному з поліцистів пильного листа, щоб той заніс його командантові поліції. Командант розпечатав листа, була в ньому записка, з якої довідався, що в особі будівельного майстра був самий Чайковський. Командант поліції кричав, розмахував руками, роздавав щораз нові, противорічні собі накази, щоб зараз ловити бандита. Але по бандитові й слід застиг. Всі будівельні майстри були на фестині, чисто і старанно повбирані, а майстра, який привіз пісок, ніхто не знав. Вся поліція забралася з фестину, а командант порозсилав погоню на всі боки в пошуканці за бандитом.

А фестин тимчасом відбувався даліше. Одушевлений народ переказував собі з уст до уст небувалу сензацію про Чайковського. Ті, що бачили його, зсотеро описували, як виглядав, що говорив,

як дивився, куди виїхав із площі, де зник. Інші додавали ще й сензаційні історії, що він віз на тачках у піску різні чародійні речі, то знов, що його ждав цілий відділ війська зараз при дорозі.

Коли командант поліції щез із площі враз з іншими поліцистами, за годину з'явився на фестині Чайковський. Ніхто не знав, що це той самий, що привозив перед годиною пісок. Походив сюди й туди, поговорив із ким треба було. Може навіть ніхто був би не знав, хто це, якби сам Чайковський не зрадив себе тим, що скликав кількох бідняків та роздав їм дарунки в грошах.

Скоро рознеслася нова сензація. Тайняки зробили рух, стягнули поліцію, що була роз'їхалася на всі боки в погоню за загадочним "будівничим". Зачалися нові розшуки, допити і навіть арешти визначніших місцевих громадян.

Фестин скінчився. Народ розійшовся домів. Сензаційним вісткам не було кінця. Кожний, хто був на фестині — оповідав щось іншого. Були й такі, що бачили Чайковського, говорили з ним, дехто навіть дістав кілька золотих. Найбільше бісилася польська поліція, бо всякі розшуки були даремні. Не помогли довколишні поліційні гарнізони, яких було так багато, що не могли вже й поміститись у великому шкільному будинку та в інших державних та урядових приміщеннях.

По кількох днях зачала поліція роз'їздитися. Осталися тільки тайняки, а з ними і "шеф тайної поліції". Він керував облавою з поліційної станиці, та якось усе без успіху, хоч мало що не зловлено бандита.

Одного дня командант місцевої поліції застав на столі листа до себе такого змісту: "Дякую за двотижневу гостину й забаву. За свій побут у вас я заплатив собі з місцевої поліційної каси суму 5.000 зол. Незабаром побачимося знову, про що вас своєчасно повідомлю — Чайковський". Рівночасно

з тим листом пропав і "шеф тайної розвідки". Поліція отетеріла з люті й дива, проклонам не було кінця. Прийшли нові розпорядки, нові зарядження. Приїхали нові відділи, почалися нові арешти.

ПЕТРУЩАК

Такі й подібні оповідання ходили про Петрущачового шефа Чайковського. А Петрущак, оповідали в'язні, такий самий. Він назначений наслідником Чайковського. Тепер йому ключники щось зробили, бо його бояться. Його відвезено до міського шпиталю і там його докінчать.

Минуло від того часу три тижні, а тоді до шпитальної кімнати внесено ледве тлінного Петрущака. Перед трьома тижнями був він кремезний, сильної і здорової будови — тепер самі кості, обведені недбало шкірою. Лежав на шпитальних ношах із замкненими очима й ледве дихав. Із віддихом добувався з його хворих грудей тяжкий стогін. Я приблизився до нього, бажаючи, щоб він побачив мене, але він не розплющував очей. Лице пожовкле, як осінній лист. Я й не пізнав би був його, якби наперед в'язні не сказали, що це Петрущака несуть. Я спитав його, чи пізнає мене. Він ледве розплющив очі і притакнув головою. Я питався, що його болить, як він у короткому часі так подався. По кількох тяжких віддихах він оповів мені таке: "Продув зашкодив мені на ліве вухо. Я зголосився до лікаря, але лікар не спішився мені помагати. Я положився в свій келії, але ключники не переймалися моєю недугою. Тимчасом у глибині вуха мене прошивало кольками так, аж болів мозок. Я боявся якоїсь комплікації і зачав кричати. Всі були глухі на мої крики, хоч я щораз посилював свій крик. Пізно в ночі привели лікаря, який велів перевезти мене до міської лікарні, де рішили перевести операцію. Операція вдалася і я приходив до здоров'я. На нещастя

прийшов в'язений лікар та сказав, що я спільник Чайковського. Поговорив щось із шпитальною обслугою, лікарями й санітарками. Мене таки того самого дня оглянули лікарі й рішили, що мені грозить параліч лівого боку. Лікар дав мені в ліву ногу впорскнення, а опісля тричі вдень робила те саме санітарка. Я чув, що нога мене болять, що біль прошибає до кости. Я просив і благав, але не помагало. Щоденно діставав я три ін'єкції в ліву ногу зпродовж трьох тижнів, аж нога стала пухнути. Нині я невилічний каліка. Не можу й ворухнути ногою. Вони мене знищили. Душегубці". Йому покотилися з очей сльози.

Я розкрив покривало, яким Петрушак був прикритий і побачив сильно опухлу ліву ногу, що вже й ніяк не подобала на людську ногу. Вона була груба, немов гуцульська колода, синьо-воднистої барви. Навіть пальців не можна було розрізнити на ній, так запухла. Зате права нога була тонка, немов скипка і виглядала, як кості недбало обмотані в шкіру. Я потішав Петрушак, що небавом загіє весняне сонце, його виноситимуть надвір і сонце його вилікує. Петрушак вслухувався в мої слова потіхи немов у благородну музику. Здавалося, що йому легчало від тих слів. Обличчя ставало погіднішим, уста затрачували болючий вираз. Здавалося, що Петрушак був би скоро відзискав здоров'я, якби не нога, яку нищила вже гангрена. Хоч я бачив надходячу Петрушакову смерть, проте потішав його. Обіцював йому на волі нагороду за стриження та роздобуту поживу. Це щось пригадало Петрушакові та викривило його уста болем. Я старався охороняти його перед думками, які могли б йому справити біль. Він жалував розстання зі світом, а я впевняв його, проти свого переконання, що він скоро виздоровіє.

А ключники бачили, що зближається кінець Петрушакового життя. Закликали священика, який із

св. Тайнами приніс йому останню радість. Петрущак жив іще в нашій шпитальній келії три дні, а четвертого, серед болів, сконав.

**
*

Ще перед тим, заки хворого Петрущака привезено знову до в'язниці, в'язням розв'язалися язики і вони оповідали собі різні перекази про Петрущака. Говорили, немов то Петрущак плянував утечу і сам зробив собі "машину" на вухо, щоб улекшити собі втечу. Говорили також, що перед самою операцією знайдено при Петрущаківі тонкий французький ніж, припнятий гумкою до руки, яким можна тяти також і залізо, отже Петрущак був би напевно втік з міського шпиталю, як би було пощастило.

ГАВСКНЕХТ

Між "посполитими в'язнями" було відносно мале число політичних. До політичних, як я вже згадав, зачислено українських націоналістів і комуністів. Політичні мали зовсім інший світ та не приставали з посполитими. А посполиті шанували політичних та в багатьох випадках старалися наслідувати їх поведінку. Українські націоналісти не приставали з комуністами й ніяк з ними не зносилися. До комуністів належали переважно жида, трохи поляків. Рідко коли був замішаний до них якийсь українець, якого хіба заманила до них назва "Комуністична Партія Західної України" бо саме назви "українець, український" були в Польщі поборювані й немило трактовані. то й ловилися на них українці.

Між іншими знайшовся в шпитальній кімнаті молодий комуніст жидівського походження, Гавскнехт. Він мав скінчених п'ять гімназійних клас, а з шостої виступив, або його усунено. В шостій класі, як сам признавався, став комуністом. Причиною його комунізму була строга класифікація професо-

рів і зле трактування. До всього, що не жидівське і не комуністичне, Гавскнехт мав їдку ненависть, хоч старався її скривати. З найбільшою ненавистю ставився до духовенства, і тієї ненависти вже навіть не старався укривати. Арештований за розпознуджування комуністичних летючок, використував в'язничну келію для комуністичної пропаганди. Темою його розмов у келії не було ніщо інше, тільки мова про комунізм та способи його поширення головно в Польщі. З приходом Гавскнехта шпитальна кімната ожилилася: посполиті, що досі перебували в шпитальній кімнаті в спокою, тепер зачали розмову на комуністичні теми, якою диригував Гавскнехт. Участь у розмові брали також українці, що сиділи за "ліс", а яких я старався відтягнути від цієї розмови, бо знав, що комуністична ідея для нас погубна. Від тієї хвилини зачалася ненависть Гавскнехта до мене, а з нею й ширення тієї ненависти до наших співмешканців. Посполиті українці, що бачили мене в священничій рясі, нерано приставали з Гавскнехтом, і тим самим не піддавалися його комуністичним намовам. Коли мені ставало забагато тієї комуністичної пропаганди, тоді я встрявав у їх розмови та доказував абсурдність комунізму, який виключно ширять жида. Ця правда глибоко діткнула Гавскнехта і він таки зараз зачав дуже живу нараду зі злодіями, які говорили з ним по-жидівськи, а тієї мови я не розумів. Злодіїв, прихильників Гавскнехта було два в нашій кімнаті: один брутальний альфонс Островський, прізвища другого собі не пригадую. Було також двох українців, які сиділи за ліс. Це були селяни з села Зелена-Рафайлова біля Надвірної, люди прості й релігійні. Вони обидва не проявляли ніякого зацікавлення до політики, зате ставилися до мене дуже прихильно.

У міжчасі мене відвели до в'язничної канцелярії на переслухання. По двох годинах я повернув

і не застав своїх співмешканців у кімнаті. Вони ви-йшли на прохід. Лишився був тільки один із моїх прихильників, хворий на ногу, який мене попередив, що в часі моєї неприязности відбулася нарада комуністів, на якій рішили, що я належу до небезпечних противників комунізму і мене треба знищити таки в тюрмі. Найлекше це зробити тихо і без крику в ночі, як я буду спати. Тоді незаметно в пільмі, коли я буду вже спати, прийде Островський із скрученим рушником, кине мені на шию й удусить. Решта злодіїв йому допоможуть мене держати, щоб я не пручався. Обидвом українцям загрозили також чимсь подібним, якщо зрадять тайну. Він тільки тому не пішов на прохід, щоб мене про це попередити. Цей українець розказав докладно про хід їх нарад і остерігав мене, щоб я не заснув у ночі, бо вони готові здійснити свій план. Обіцяв, що також не буде спати, щоб у свій час прийти мені з поміччю.

Небавом повернули з проходу мої співмешканці. Я мов нічого не знаючи, старався нав'язати з ними якунебудь розмову, але не йшло. Мені або не відповідали, або збували чимнебудь. Вони навіть не крилися, що це мій останній день. На мої допити, що це значить, збували, що сам побачу і переконаюся. Зате між ними йшла оживлена розмова й навіть суперечка в жидівській мові...

Так минув день і прийшов довгожданий вечір. Це, що мені переповів мій співмешканець, не містилося мені в голові і я приймав цю вістку з недовір'ям. Проте з поведінки жидів і злодіїв у нашій кімнаті я набирав переконання, що інформації про намір удусити мене були правдиві; однак тяжко було повірити, щоб можна їх було зреалізувати.

Загашено світло. Зачалася ніч. По згашенні світла не вільно було в келіях говорити. Мимо того жиди й комуністи зачали напівголосну розмову в жидівській мові. Я догадувався, що мова про мене.

Хоч би й хотів, не міг я заснути: не давали спати думки. Приходили до голови цілими роями. Мій сусід, що повідомив мене про плян удушення, раз-у-раз простягав до мене руку, щоб мене будити. Але я не спав. Минуло кілька годин часу. Я вдавав, що сплю, навіть зачав трохи хропіти, хоч звичайно мій сон без хропіння. Злодії зачали знову розмову мішаними мовами, польською, то жидівською. Така мова була часто в ужиттю кримінальних типів, якими проводили жида.

Около першої години ночі рішили на мене напасти. Я бачив, як Островський наближався до мене зі скрученим рушником. Я лежав горілиць і держав руки біля шиї, приготований до оборони. Мій сусід також не спав і був наготові, однак удавав, що спить. За Островським ішли два його помічники. На хвилину спинився наді мною Островський і вслухувався в мій віддих. А так узяв за два кінці рушник і підніс дещо вгору, чатуючи немов кіт на мишу. Опісля скочив на мене, колінами на живіт, прикладаючи рівночасно до шиї рушник. Я зламав ручник руками по середині і зачав щосили кричати. Мій приятель скочив зі свого ліжка, щоб мене боронити. Два приятелі Гавскнехта скочили на моє ліжко, допомогти Островському. Зачалася суматоха. Вночі тяжко було розрізнити, хто кого боронить, хто кого нападає. До тюремних дверей ніхто не приходив, хоч я кричав щосили. Виборикавшись з-під клубка напасників, я прискочив до дверей келії і зачав щосили товкти в них кулаками. У келії всі пробудилися й зачався скажений вереск. Заалармовано в'язничне поготівля. Коли ключник розімкнув келію, тоді вже всі лежали на своїх ліжках, удаючи, що сплять. Коли я став оповідати ключникам пригону, мої напасники, вдаючи, що я їх розбудив, кричали, щоб їм не перешкоджати в сні. Ключники вислухали мене, але не хотіли вночі забирати мене з келії і я мусів під дверима ждати

білого дня. Два українці, які сприяли мені, боялися свідчити в справі нічного на мене нападу, щоб кримінальники і з ними подібного не зробили.

Коли ключники відійшли і келію знову замкнено на ключ, зачалася нова нарада, одначе вже не по жидівськи, а мішаною польсько-українською мовою. Я вже не здержувався зі своїми думками, а говорив ясно й отверто проти комуністів і жидів, яких усе брав в оборону Гавскнехт. У келії поставили два противні собі табори: табір український націоналістичний і табір жидівсько-комуністичний. При кінці ночі несміливо ставав у моїй обороні Пилип, однак був дуже обережний у висловах, щоб не стягнути на себе ненависти по моєму відході. Я вже боявся кластися до ліжка, щоб вони таки мене не вдусили. Гавскнехт і його помічники вже не перечили свого наміру, а явно грозили мені, що знайдуть на мене якусь петлю. Гавскнехтові отворилися уста і він маніфестаційно проголошував, що по приході большевиків до Польщі добре запам'ятає собі, хто є ворогом працюючого народу, а хто його приятелем. Він знає спосіб, як поступити з одними і як із другими. Моїх симпатиків старався собі з'єднати різними обіцянками. Тимчасом я встиг перемовити з моїм сусідом Пилипом, що візьму його зі шпиталю до своєї келії, яку ще дістану, де йому не буде нічого від комуністів загрожувати. Пилип щира й наїзна людина зараз мені повірив, хоч я сам іще не був певний, чи схоче мене ключник перенести. Пилип, не маючи проти комуністів матеріялу, повторював за мною часто перекручені мої вискази проти комуністів, що спричинювало в келії сміх. Це казило Гавскнехта і він грозив Пилипові, прозиваючи його зневажливими висловами. Я ставав у його обороні, а це ще більше наблизило Пилипа до моєї особи.

Гавскнехт бачив, що на особистих погрозах не скористає, тоді зачав нічний виклад про щасливе й

безжурне життя в Україні. Змальовував яскраві образи праці тамошнього селянства й робітництва, різности всіх людей перед законом і суспільністю, порівнював те життя з нещасливим заробітничим життям у Польщі. Час-до-часу демонстрував свої доповіді неграмотно укладеними піснями про Україну, затагував їх на давні українські і новострілецькі мелодії, у чому помагали йому його однодумці. Напів голосом витягав він над досвітком таку пісеньку: "Ой, на Україні трактори орють, а у білій Польщі, та ще й фашистівській, кайдани кують". Співали вони на арію "Ой, на горі, там женці жнуть". Пісня долітала на коридор, почув її ключник, навшпиньки відімкнув келію та сам переконався, що порядок псує Гавскнехт із своїми симпатиками, а не українці. Ранком при зміні варті ключник розказав, що в шпитальній келії діються напади та демонстраційні пісні в ночі. Около 8-мої години шпитальну келію відвідав начальник в'язниці й зарядив слідство. На зізнання треба було сходити наділ до канцелярії. Кожного з нас кликали по одному на допити, які тривали пересічно чверть години. Я після допитів просив, щоб начальник переніс мене до окремої, нехай і поєдинчої кімнати. Зі мною може бути також Пилип, який зберіг мене перед нещастям, бо його можуть також задусити.

Начальник поставився до мене з вирозумінням, хоч усіх політичних, зокрема українців-націоналістів переслідуював. Заки я прийшов до кімнати, там уже було доручення перенести мене на поєдинку. Розселено цілу шпитальну кімнату по всій в'язниці. Гавскнехта і його сторонників-злодіїв післано до спільних кімнат. Невтрального посполитого українця відділено на спільну кімнату між комуністів, а мене самого, без Пилипа, замкнуто на поєдинці. Пилип сам остався в шпитальній кімнаті. Він був простодушний, услужний і не стягав на себе ніякого підозріння. За те його ключник любив і лишив

дальше в шпитальній. Час-до-часу брав ключник Пилипа до послуг на в'язничному коридорі, а коли відходив — замикав Пилипа до келії. Пилип будучи свободним на коридорі, час-до-часу прибігав під мої двері і приносив мені свіжі новини.

Тимчасом шпиталька, як Пилип звав шпитальну кімнату, наповнялася свіжими пацієнтами. Приходили сюди політичні й посполиті й Пилипові грозила спільна кімната між злодіями. Я піддав думку, щоб Пилип сам старався дістатися до моєї поєдинки, що Пилип і зробив.

ПИЛИП

По кількох днях ключник увів Пилипа до моєї келії. На самому початку виправдувався, що Пилип не буде для мене перешкодою, бо цілими днями він буде працювати на коридорі, а приходити буде тільки на ніч. Я радо згодився, бо все вчором надіявся від Пилипа новостей.

Пилип був молодий селянський хлопчина 22 років. Ніколи не сидів у "криміналі" і ніколи не надіявся тут сидіти. Нещастя хотіло, що хлопці будучи колись в суді на якійсь розправі побачили на судді гарну чорну тогу. Вони відразу оцінили її та зімрікували, що з неї могло б бути зо дві, а то навіть і три пари добрих штанів. Не міркуючи довго, постановили вони ту тогу вночі вкрати. Та самі боялися йти на таку виправу. Треба було когось підшукати. Був у селі всім знаний зарібник Пилип, який ніколи не відмовлявся допомогти. От хлопці змовилися післати Пилипа по тогу до суду. Взяли вони одної неділі Пилипа до свого товариства, а вночі післали до суду. Пилип довго не думав, пішов. Судові двері були замкнені й Пилип уже стратив був охоту, але хлопці не давались. Прихвалювали на переміну штани, що будуть ушиті з тоги так, аж Пилип дістав охоту таки цю знамениту тогу викра-

сти. Не бачив бідний, що якийсь заблуканий поліцист підглянув, як Пилип пробував двері суду. Поліцист скрився недалечко, хотів бачити, що буде дальше. Хлопці додали Пилипові духа, намовляючи лізти крізь вікно. Пилип цього вже ніяк не хотів робити. Але коли син багатого селянина обіцяв Пилипові, крім штанів, ще два золоті, себто цілоденний заробіток, Пилипа таки скусила охота і він рішився полізти й вікном. Тільки помогли йому здійснити вікно і всадили майже силою Пилипа до судового будинку, як поліція підійшла під розбите вікно взяти Пилипа.

Добродушний Пилип, не прочуваючи ніякого лиха, нишпорив напотемки по всіх судових кімнатах, заки знайшов якесь лахміття, яке старався витягнути. Його змовники, почувши поліційну небезпеку, відразу зникли. Замість змовників застав Пилип при вікні поліцію. Його відразу "накрили", а по кількатижневих поліційних допитах віддали судові, що засудив Пилипа на два роки в'язниці. В'язниця не була для Пилипа ніякою мукою чи карою. Навпаки, йому багато краще жилося у в'язниці, як на волі. Тут він не бідував, не голодував, не мав журби, де і як заробити. Тут усе готове. Тепла хата, сякий-такий харч — сталий дворічний відпочинок не був для нього карою. Кара для Пилипа була в чомусь іншому: йому сором палив лице на саму згадку, що колись в'язниця скінчиться, що йому треба буде явитися в рідному селі, що на нього будуть звернені згрідливі очі людей, що на нього будуть показувати, як на злодія, що крав у суді. По виході з в'язниці він не зможе між людей вийти. Його будуть гонити від себе як злодія. Священик у неділю скаже проповідь перед усіма людьми, що Пилип злодій, кримінальник. По виході з в'язниці він із голоду згине, бо ніхто не схоче такого злодія прийняти на роботу...

Оповідаючи про свою незавидну будучність по

виході з в'язниці, Пилип дуже тим переймався. Я втихомирював його. До виходу ще далеко, його намовили до крадіж, він для себе не крав, а для інших, багатіїв, щоб заробити собі два золоті і т. д. Це трохи заспокоїло Пилипа, та не надовго. Він часто попадав у глибоку задуму і я мусів шукати свіжих переконливих рацій, щоб його вспокоїти. Я укладав для Пилпа плян життя по його звільненню. Пилип слухав моїх порад та оживав. Знав, що зробив зле, але мав добру волю й охоту себе направи-ти.

Сірі, як в'язничні бетонові стіни, плили дні подібні один до одного. Пилип ранком уставав і виходив на коридор прятати, замітати, usługувати відділовому ключникові. Вечором вертався знову до келії, часом приносив в'язничні новини, що вносили багато освіження в щоденну в'язничну монотонність.

Час-до-часу приносив мені хтось з дому пакунок із пожизною. Тоді я частував нею Пилипа. Та, відколи Пилп пішов на коридор за "посмітюха", перестав бути ласим на мої почастунки. По повероті з коридорної праці я не раз просив його щось з'їсти, але Пилип не той став, згордів: "не маю апетиту". Він не голодував на коридорі, бо всежтаки міг взяти собі кримінальної юшки, скільки хотів, а й із інших кімнат частували Пилипа. По кількох тижнях Пилип відмінився, лице стало як місяць у повні. Задоволений і ситий походжав Пилип "своїм коридором".

Здається, не було випадку, щоб Пилип комусь у чомусь відмовив. Він не розбирав, чи просять його про щось добре, чи зле. Змалку ж звик усім і всюди послужити. Мешкаючи зі мною Пилип розполітикувався, набрав великої пошани до українських політичних в'язнів та зокрема цікавий був, коли й кого свіжого привели до в'язниці. Вечором усе те мені переказував, кого бачив, із ким говорив. Зго-

дом до Пилипа набрали довір'я й інші наші в'язні та користали з його послуг. А Пилип без розбору радо робив послуги всім, хто його просив.

ПОЛІТИЧНА ЛІДА

У неприязності відділового ключника Пилип приходив під двері в'язнів-українців та інформував їх, хто і за що ув'язнений, як довго сидить у слідстві, з ким зв'язують його "політику" і т. п. Нераз треба було політичним порозумітися, як і що зізнавати, то вони порозумівалися при допомозі Пилипа. Пилип переносив усну вістку, або заносив "грипси". Ніхто з в'язничного персоналу не підозрівав Пилипа в такій важкій "кур'єрській" роботі і Пилип тішився якнайбільшим довір'ям влади. Увечорі Пилип брав у мене лекції "обережної поведінки". Пошта приходила й до мене. "Політична Ліда" засуджена за транспорт підпільних друків — писала ці чудові грипси. Різні, політичні і цілком приватні.

Я не мав ані паперу ані олівця, бо все те відібрали при вступі до в'язниці. Та Пилип скоро приніс і одне й друге. Кореспонденція зачалася. Приємно було одержувати листи, приємно й писати...

Вкінці Пилип щось намикитив і переписка урвалася. Кілька днів я не мав грипсів і зачав уже скучати на самоті. Бажалося знову зайняти чимсь час, та в келії не було чим.

Моя одиночка була при сходовій клітці й попри неї виходили і входили всі в'язничні групи на проходи і з проходів. Одного ранку хтось застукав до моїх дверей. Це перший раз у в'язниці щось пригадало мені вільне і свободне життя на світі. Я кинувся до дверей, приложив вухо і слухав, хто й що від мене хоче. Коли ніхто не відзивався, я голосно поспитав: "Хто стукає?" Зараз у відповідь я почув лагідну відповідь: "Це я, Ліда, прийшла вас відвідати". Я просив, щоб вона піднесла візитирку,

щоб я міг її бачити і коли вона піднесла, я побачив у візитирці велике чисте сине око. Притім вона трохи відступилася, не опускаючи візитирки і я побачив гарну дівчину зі спокійним обличчям, темними буйними косами. Однак ця сцена не тривала довго. Візитирка скоро закрилася, а вслід за тим я почув пискливу лайку ключниці, яка побачила, що Ліда мене "відвідує" і накинлась на неї мокрим рядном.

Від відвідин Ліди дещо в моїй келії змінилося. Здавалося, все було привітніше, менш похмуре й менше строге. Навіть дні були ясніші і Пилип більш учинний. Він зачав знову приносити щовечора грипси, а згодом уже не тільки грипси, а й справжні листи. Тепер і я писав, а радше друкував їх, не думаючи якось про можливість вислідження нашого зв'язку та віднови мого слідства. Мене перестали нудити дні. Вони замінилися в той довгий час, який простягався між одним вечором, а другим. Доба в мене зачиналася і кінчилася отриманням грипса, хоч у ньому не було нічого особливішого. Не було в них ані гарячих признань, ані солодких слів. Описувалося тільки злободенні наші часи: хто, де й за що сидить — це перша наша спільна тема. Потім ішли судові інформації, цивільне заняття, місце пожиття та подібне. Ліда писала цікаво, мило, поетично. Хоч у листах багато речей не відносилось до мене, я перечитував їх кількакратно, а коли їх уже знав мало що не напам'ять, тоді нищив, бо такий був в'язничний "закон". Знаючи все, що було в листі, я міг спокійно вести розмову з Пилипом, випитуючи його про денні новинки.

В'язнична скука дуже мучила мене. Щоденне нудьгування, монотонна мертва тиша і ті самі чотирі стіни моєї келії — впливали пригноблююче. Думка товклася десь по незнаних судово-слідчих сутінках, очікуючи звільнення. А його не було.

Минала зима. Сніжна й морозна давалася взнаки. Одинокою зміною в келійній самоті були щоденні проходи. Ключник розмикав двері моєї келії і приказуючим тоном, немов грамофоном, виголошував: "Спацер". Я вибігав на в'язничне подвір'я, де чекав на мене мій конвоєнт-поліцист, і починався сімхвилинний "спацер".

Подвір'я, на якому я відбував свої щоденні проходи, було квадратове, вміщене між в'язничним будинком, збудованим у формі букви Е. Подвір'я обведене з трьох боків муром самої в'язниці, а з четвертого боку муром, що ним була обведена в'язниця. Попід мур був бетоновий хідник, а посередині руїни колишнього квітника. На подвір'ю царила пуста, тільки стук моїх черевиків відбивався гострим відгомонам від в'язничних мурів. Я був один із тих в'язнів, що виходили на проходи поодинокі. Слідство проти мене вели строго і мені не можна було з кимнебудь стрічатися.

Як злізли вже білі сніги з тюремного подвір'я, проходжуватися було веселіше. Не лише тому, що весна надходила, а ще чомусь. До ритмічного стук моїх черевиків хтось пригравав на цитрі. Слабі й ніжні звуки цитри вилітали з в'язничної келії на третьому поверсі через відхилене вікно й товаришили мені в проході. Хоч я й не знав певно, хто шле мені ці ніжні тони, але не тяжко було догадатися — це Ліда. Вона по своєму засуді могла одержувати зі світу не тільки поживу, книжки, але й інструменти. Це й вона мені до маршу пригравала.

Щодня мій прохід починався "гострою" маршевою піснею, а по кількох хвилинах долітали до мене звуки якоїсь старої козацької або січевої пісні, а накінець знову марш. Тож мої проходи не були вже німі, як колись. Музика їх оживлювала, душу веселила. Дивувався конвоєнт, думав, що в мене новини добрі, додому піду. Але це було не те.

Можливо, що весняні дні і при звичаєнні до

в'язниці принесли мені також деяку полекшу. В'язниця була тепер для мене щоденною новиною, а самота моєю приятелькою. Вона спокійна й не зрадлива. Я краще з нею погоджувався, як із Гавскнехтом, Островським та другими комуно - злодійськими елементами. Другою приятелькою була незнана, раз один бачена Ліда. Якась невидима й дивна нитка нас в'язала. Тої нитки не перервало її звільнення з в'язниці. Я ще довго діставав від неї, з волі, книжки та листи. Такі ж самі лагідні й милі, як раніше у в'язниці.

СЛАВКО Р.

Після звільнення Ліди засумував і Пилип. Уже не підспівував, як бувало. Ввечорі приносив щораз то чорніші новини. Приходили нові транспорти в'язнів, усе в кайданах, усе пильно сторожені. Не знати, хто й звідки. В'язнична сторожа стала чужніша й строгіша. Нічого доброго воно не віщувало. На додаток Пилипові трапилась погана пригода. Десь-хтось перелапав його на передаванні грипсів і по кількох днях Пилипа забрано з моєї келії, перенесено на спільну між "злодіїв", а я остався знову самий. Моя нудьга помножилася.

Якось спитався мене відділовий ключник, чи не скучно мені й чи не бажав би когось до спілки?

Не треба було довго ждати на свіжого льокатора. Одного пополудня впущено до моєї келії зовсім молодого, пристійного, в цивільній одежі юнака. Він, немов давно знакомий, представився, привітався зі мною. Його ім'я Славко Р. У в'язниці сидить від осені. Добігає вже оце чотири місяці. Його підозрівають у приналежності до ОУН. На днях закінчено його слідство. Небавом він сподівається акту обвинувачення й розправи. Надіється звільнення. Він закінчив гімназію, а його родичі мешкають і працюють в митрополичих добрах у Перегінську.

Від українських політичних в'язнів чув про мене та від довшого часу просив свого відділового ключника й начальника в'язниці перенести його до моєї келії. Досі він сидів у спільній, злочинській. Перебування на злочинській келії було мукою для Славка. Тепер він радий, що матиме спокій та хоч трохи відпочинку.

Справа Славка мене цікавила. Працював він як просвітянин по читальнях і аматорських гуртках, Соколах. Раз якось нарисовував на афіші в читальні історичного українського козака, що їдучи на жидові, поганяв жида нагаєм. Під сподом підписав: "Бий ляхів і жидів". Було б усе добре й Славко був би продовжував свою "політику", як би нещастя не наднесло до читальні поліциста. Той побачив вивішену афішку й забрав. Хоч і не вмів читати по-українськи, всежтаки пронюхав, що тут "антипаньством" духом пахне. Більше доказів поліцаєві не треба було, щоб автора арештувати з місця.

З того часу почалася Славкова політична кар'єра. Крім наївності, Славко мав ще й відвагу. Правда, заходити в кореспонденцію з дівчиною, не треба й великої відваги. От, і Славко, зараз на другий день нав'язав зв'язки з посмітюхом, що прийшов на Пилипове місце. Від посмітюха довідався, що на посдинці 110 сидить у слідстві "політична українська дівчина" Оксана Л. Славко зачав із нею грипсову кореспонденцію. Посмітюх не був українець і довіряти йому не було причини, а дівчині пошкодити не було тяжко. Та воно не грало ролі у Славка. Він умовився з посмітюхом, щоб той щодня міняв ведро з водою. Ведро Оксани, щоб ставив раз під наші двері, а ведро наше під двері Оксани. Кожного дня Славко писав майже пів дня грипса, наліплював, чи впи́хав за обруч відра і так вів із Оксаною переписку. Від Оксани діставав грипси в той сам спосіб. Ними тішився і жив до наступного грипса.

Коли посмітюх із якихнебудь причин не виміняв відра, тоді Славко тратив гумор і приходило до лайки з "поштарем". Найбільше боліло Славка те, що він ніколи не бачив Оксани й не мав спроби можності її побачити. Писав, щоби передала йому свою світлинку. Не знаю, чи довелося йому, коли її побачити. Найбільше, чого Славко міг про вигляд Оксани довідатися, то були вістки від посмітюха. Той був захоплений Оксаною, може більш харчами, які отримував від Оксани за свої послуги, ніж нею самою. Все ж Оксана була студенткою університету, розумна, може дещо старша від Славка, була відома красавиця між своїми товаришками. Такі відомості додавали свіжих "ідей" Славкові й він силував себе, щоб його грипси виходили досконаліше, захоплювали ум і серце дівчини. Мав нахил до рисування і часто помагав собі ним висловлювати "ніжніші" думки. З цього не дуже тішилася Оксана і бачила в тому дівачество.

Нераз було мені вже забагато Славкових мрій і розмов, то я й не відзивався. Але йому не треба було уважного слухача, вистачало, щоб у кімнаті була жива людина, щоб було до кого "слово промовити". І він промовляв те "слово" без уваги, чи хто його слухає, чи ні. Удесятеро розказував, що кожної днини жде на своє звільнення, бо ж нема на нього ніякого матеріялу, що його обтяжував би.

По кількох місяцях отримав Славко акт обвинувачення. Від ранку до вечора читав та застановлявся, чи факти з того обвинувачення суд признає за важні, чи ні. Майже в цілості він увесь свій акт обвинувачення переписав та, ще й зі своїми інтерпретаціями й дрібними грипсами, відсилав до Оксани. А вона на кожний грипс потішала його та давала поради й вказівки, як треба кожний закид відбивати.

Були це дрібні й наївні речі, з яких польська прокуратура ліпила цей акт обвинувачення. Заки-

дувано Славкові, що він при якійсь там нагоді знайшов у розсаднику капусту летючку ОУН. Славко взяв цю летючку, бо не знав, що це за папір. Надійшли "Органи Безпеки", себто поліція, коли Славко держав у руці знайдену летючку. Коли його переслухувано в суді й він розказав, як це було з тією летючкою, тоді слідчий завважив, що йому не треба було піднімати паперу, але лопух... Славко оправдувався, що в розсаднику не було лопуха, бо його мама вдержує розсадник чисто. Тоді суддя перекрутив його зізнання, що Славко нібито зізнався, що в розсаднику його родичів родяться летючки ОУН, що й було подано в обвинуваченні. Згадано там також про козака, що їдучи на жидові, підганяє його нагаєм, а під сподом напис: "Бий ляхів і жидів". Більше фактів не було. Але і цього, на гадку прокуратури, вистачало, щоб суд засудив Славка Р. якнайгостріше. Славко дійсно був перенятий актом обвинувачення й мова на ті теми не сходила з його уст.

СУДОВА РОЗПРАВА

Зближався день розправи. Славко знав напам'ять свій акт обвинувачення. Пам'ятав точно свої поліційні й судові зізнання.

Політичні розправи відбувалися в більшій залі судового будинку. Малі справи судив один суддя в малій судовій кімнаті без участі публіки. Тяжчі судив судовий трибунал із присяжними суддями. Славкова справа дісталася до судового трибуналу, з чого він був дуже гордий. З його малюнку і "лопуха" роздули на великий судовий процес. Посипались до Оксани грипси-самопанегірики. Мало бракувало, щоб Славко не намалював свого портрету на грипсах. У нього росла надія на звільнення, а разом і поденервування. Треба було його заспокоювати розмовою про волю й усі її ласки.

Прийшов день розправи. Славко від вчасного

ранку ждав на візвання до судової залі. Години минали, а Славка не кликали. Дарма, що розправи зачиналися звичайно в 9-тій годині ранку, а в'язня викликували годину перед розправою. Славка ніхто не кликав. Я порадив застукати до дверей, пригадати ключникові, бо він певно забув. Однак ключник вислухавши пригадки, навіть не відізався, тільки всміхнувся й відійшов.

Чверть перед 10-тою відчинилися двері і появився "сторож справедливости". Тепер Славко збирався поспішно, ключник наглив. За дві мінUTI був готовий.

Розправа затягнулася до 3-тьої години по полудні. Після третьої запровадили Славка назад до келії. Змішаний, він не міг зразу й слова промовити. Суд над ним тягнувся майже п'ять годин. Цілий час суддя розтрясав справу його приналежности до ОУН. Доказами на приналежність служив малюнок із підписом і летючка.

Славко не мав свого приватного оборонця. Але тому, що ставав перед трибуналом — закон вимагав для такої розправи заступника підсудному. Йому суд назначив молодого адвоката жидівського походження. Славко, коли трохи опритомнів, перепо-
вів хід своєї розправи: Після 10-ої години на залю розправ увійшов судовий трибунал, прокурор і оборонець. Найперше предсідник трибуналу відчитав акт обвинувачення. Опісля витягнув летючку знайдену в розсаднику, показав підсудному, а потім усьому судовому персоналові та зачав допити, коли і хто намовив Славка вписатися до ОУН. Славко став боронитися, що ніколи й ніхто його не намовляв до ОУН і він до такої організації не належить.

Опісля предсідник суду витягнув малюнок із козаком і жидом, показав підсудному, а опісля дав оглянути прокуророві й адвокатові. Адвокат-жид був дуже збентежений. Суддя питав Славка, хто це малював. Славко признався до авторства, а суд

потвердив, що Славко признається до приналежності до ОУН. Напис, що до нього Славко признався: "Бий жидів і ляхів", суд уважав за підбурювання до "повалення Польської Держави". Адвокат, якому дуже залежало на добрій репутації, навіть не стався впроваджувати трибунал у сумнів щодо приналежності Славка до ОУН. Він легко міг завважити загальну публичну опінію, що Славко зробив це в дитячій наївності, однак оборонець заступав погляд, що Славко належить до ОУН, але його протидержавна діяльність не є небезпечна для польської держави й йому це треба вибачати. Треба з ним так поступити в цьому випадку, як це пише Адам Міцкевич у знаменному вірші про "Поворот батька", де розбійники напали на купця й були б його ограбували і може й убили, як би не почули молитви його дітей. Діти молилися, щоб Господь повернув їм батька з далекої дороги, щоб його не стрінуло яке нещастя, щоб у лісі дикий звір не роздер, щоб розбійники не вбили. Ця молитва зворушила серця диких розбійників і вони не займали повертаючого батька, а дозволили йому вернутися до своєї родини. Що ж, доперва, говорив оборонець, мають робити розумні, культурні й інтелігентні судді, перед якими стає молода людина, що в своїй нерозважності допустилася страшного злочину, але признається до нього, кається і певно до смерті буде трибуналові вдячна, якщо звільнить його від кари.

Оборонець силувався боронити підсудного в той спосіб, щоб не противитися актові обвинувачення. Не знав, або вдавав що не знає, про положення українців у польській державі. Не знав, або вдавав, що не знає, що перед польськими судами судять щоденно сотки української молоді тільки за те, що вони українці й не хочуть зректися свого національного права й імені. Оборонцеві була зовсім чужа справа боротьби за державу українців, а з тим і

справа підсудного. З малюнку оборонець-жид вносив, що підсудний провинився, бо образив жидів, а вдобавку ще й ляхів, що є пануючою нацією, отже потверджував акт обвинувачення і не боронив, тільки просив ласки, чи помилування підсудного, порівнюючи трибунал суддів до... опришків. Очевидно, що така оборона причинилася до ще тяжчого положення підсудного й трибунал на своїй 45-ти-хвилинній нараді відложив справу, мовляв, вона ще не дозріла задля браку матеріялу.

Славко почувався втомлений розправою, але не сумував. Йому здавалося, що продовження його справи в суді зробить його ще більшим героєм і патріотом. У додатку йому було б жалко виходити з в'язниці залишаючи в ній Оксану. Він по кілька разів розказував дрібнички зі своєї розправи, характеризуючи суддів і прокурора, особливо ж оборонця, що більше розсмішував і суддів і його самого, як боронив. Трибунал і прокурор розвалювали справу та старалися зробити з неї політично велику, з чого Славко радів, бо розправа підносила його до "геройства".

Насправді, з розправи аж ніяк таке не виходило й опінія його розправи не мала політичного, тільки дітвацький ефект. Це добре розумів прокурор, розумів і судовий трибунал, тільки справді через недостачу якогонебудь матеріялу суд не міг видати присуду, а відложив справу на неозначений час. Славко остався надалі в слідстві, з того не сумував, ні не радів. Суд зробив перерву в його монотонному житті і дав досить матеріялу для щоденних Славкових розривок та грипсів до Оксани.

**
*

Попри всі ті в'язничні "атракції", мені в'язниця таки надоїла. Кількамісячне слідство передказувало, що й для мене поліція і суд приготівляють засуд. Такий довгий час падав на мене важким тягарем, часто відривав мої думки від розмов і розри-

вок та погрузував мене в непевність щодо моєї майбутности. Хоч і скривав я свою нудьгу, проте мій співмешканець спостерігав її та старався мене чим міг звеселити. Розказував про свої гімназійні пригоди в мандрівці по Карпатах, про свої думки-переживання, і т. п.

Я привикав до в'язниці, привикав до монотонної нудьги, яка часто була однією моєю товаришкою серед сірих тюремних стін. Тільки час-до-часу вдавалося заслухати десь якусь відомість про свіжі напливи українських політв'язнів до нашої в'язниці, а часом навіть хтось довідається і скаже, звідкіль і за що їх сюди привезли. Тоді розвівається скука, дрижить із зворушення думка, настає зміна в тюремній келії і в душі. Тоді і уява краще працює і охота береться до розмови зі Славком на буденні, хоч усім відомі теми.

А тимчасом "на світі" відбувалися події, про яких наслідки ми дізналися аж тоді, коли прийшли нові кадри українських політв'язнів, що з дня на день поповняли келії усіх в'язниць Західньої України. Ця велика новість, яка здригнула стінами і нашої в'язниці, це був замах на міністра внутрішніх справ Польщі — Перацького.

АТЕНТАТ НА МІНІСТРА ПЕРАЦЬКОГО

Після цілковитого неуспіху "пацифікаційних засобів", польська влада рішила "прийняти інші міри" для осідлання українців і спаралізування щораз то більшаючої сили українських мас. Для цього мала служити в першу чергу дорога зговорення, "зближення", зрешідування старих методів та прийняття інших засобів для "мирного співжиття обох народів". Одним з аранжерів цієї штуки був міністр Перацький.

Розуміється, така політика польської влади, на зверх дуже приманлива для українських легальних

партій, мала на оці передовсім одну ціль: створити враження, що в польській державі все в порядку, всі вдоволені, національні меншості, передовсім українська, співпрацюють конструктивно, немає жодних вульканізуючих сепаратистичних тенденцій, словом, польська держава становить образ ладу і правості, фактичний державно-політичний стан польської держави акцептують ідейно всі без решти національності, що опинилися в ній у висліді першої світової війни.

Штука ця була шита за grubими нитками, щоб на ній можна було не пізнатися зразу та не додати всіх майбутніх шкідливих наслідків на той випадок, коли б сім мільйонів українців під Польщею, або бодай значна їх частина була пішла на цю чергову "нову еру". Тому зрозуміле, що ОУН зареагувала негайно й дуже гостро. Всі ці задуми польської влади були обернені внівець одним пострілом. І хоч постріл цей стався в одному місті, то його відгомін відбився тисячним відголосом у цілому світі. Заговорила світова преса про причину, про його передісторію, не щадячи коментарів на старі й нові теми польсько-українського сусідства. Цей хитро придуманий план на довшу мету, для духового розоруження українського активу, силою несподіваного обороту речей викликав цілком протилежні наслідки, аніж передбачували його аранжери. У висліді вся справа примирення потрясла наново державою-зліпком та ще більше послабила і так небагату на престиж польську політику.

Першою відповіддю на цю "нову політику" був атентат на Перацького. Рішенням ОУН виконав його боевик ОУН Мацейко. Відповіддю на "відповідь" ОУН прийшли масові арештування українців. Не лише запідозрених у приналежності до ОУН, але і тих свідомих українців, що політики й тактики ОУН не поділяли, стрінула одна доля. Польські

в'язниці переповнилися. Частину в'язнів відкомандували до концентраційного табору в Березі Картузькій, "мейсце одособненя", що через відомі свої жорстокості став предметом сварливих дебат у польському сеймі.

Другою частиною в'язнів начинились усі польські в'язниці не лише в Західній Україні, але і в корінній Польщі. Приблизний стан в'язнів на той час становив добре поза шістдесят тисяч. Більшість у тому були в'язні політичні.

Час загального ув'язнення українців назвали у станиславівській в'язниці "золотою республікою". В часі коли напливали транспорти в'язнів-українців, їх замикало враз із злодіями, що вимагали, щоб новоприбулі їм підчинялися. Новоприбулі не то, що не хотіли злодіям підчинятися, але взагалі не вважали себе в'язнями, а лише тимчасовими "відпочинковцями".

У поодиноких келіях почалися сварні. Українські націоналісти зачали брати верх над злодіями, а ті робили скарги до ключників та начальника, щоб політичних забрати зі злодійських келій. В'язнична адміністрація признавала правду і політичним українцям, і посполитим злодіям, та обіщувала сповнити їх волю, але наразі, мовляв, з огляду на переповнення та доплив свіжих в'язнів, не могла взолити всіх бажань.

У деяких випадках визначніших українців відсепаровувано від посполитих і приміщувано в спільних келіях. Однак це були тільки спорадичні випадки. Загал ще довго лишався на спільних келіях із злодіями, з чого часто виринали непорозуміння, а ключники мали з тим чималий клопіт. Злодії почувалися "правними" господарями в'язниці й ніяк не хотіли впокорюватися перед свіжими людьми, що ніколи не мали нічого спільного з в'язницею. У поодиноких випадках передше вони або збували мовчанкою політичних, або підко-

ряли їх під свою зверхність, залежно від того, чи це була якась більша "особистість", чи звичайна. Тут же вперше вони стрінулися не лише з переважуючою кількістю, але передовсім з якістю в'язнів.

Навіть тоді, як перестали напливати нові транспорти до в'язниці, ключники не перестерігали в'язничного порядку між ними, але дозволяли на свободну розмову в келіях та цілими днями й вечорами не пильнували приписаного порядку в часі проходів, дозволяли на домашні харчі, хоч пильно їх контролювали, та не бачили багато таких речей, за які звичайно в'язні підлягали в'язничним карам.

МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ НАЦІОНАЛІСТАМИ

З напливом свіжих транспортів українських націоналістів мене перенесено з поодинки до спільної келії, в якій було вже сім свіжих українських в'язнів і три передше арештовані злодії, які почувалися між політичними дуже ніяково. Вони говорили перед іншими злодіями, що почуються немов на світі, бо з ними сидять "лити". Литами вони називали багатих людей, у яких є що вкрати. Вправді не було там "литів", тільки пересічні, а може й менш пересічні люди, які по неволі сюди дісталися. Однак теми розмов та інтересів так різнили їх від в'язничної атмосфери, що злодії звали їх литами.

Я застав із новоарештованих українців м.і. бувшого сотника Української Галицької Армії, тепер приватного урядовця одної української установи, купця з Калуща М. і молодого торговельного агента з Долини П. та кількох свідомих селян. За короткий час ми зжилися, немов давні приятелі. Всі вони здорові й веселі, тільки сотник К. мав спаралізовану ліву ногу цілу, а праву ослаблену. Через те не міг правильно ходити, а хитався то в один то в другий бік, немов деревина під

ку, але К. хоче змінити факультет і студіювати щось інше. Батько вперше виявив невдоволення з того, бо право має чотири роки студій і син тепер повинен був уже бути кандидатом на адвоката. Всі знакомі, родина й сусіди знають, що К. повинен був свої студії закінчити та в найближчих місяцях дістати якусь посаду, а тимчасом той роздумався по чотирьох роках студій змінити свій фах...

Така розмова дуже пригнобила К., однак він довго нею не переймався. Знав, що батьки тільки для нього живуть та якимось чином це переїде. Постановив по фєрїях поїхати знову до Чернівцєв і вписатися на університет, але вже на якийсь інший факультет, бо на право його не приймуть.

Вакації скоро проминули і К. як звичайно виїхав до Чернівцєв, де стрінув добре йому знаних з нічних пиятик і забав своїх товаришів. Зараз по приїзді старався він якимсь себе оформити та вписатися на якийсь факультет, однак у пристрасті товариських забав і пиятик він... забув це зробити. Реченець вписів проминув, а пізніше треба було при вписах мати поважні причини оправдати спізнєння. Але К. і тим не клопотався. Його займали веселі друзі, що давніше вписалися на університет і зрештою пильнували своїх студій.

Одної ночі з суботи на неділю К. сидів у коршмонці зі своїми товаришами цілу ніч. Над ранком хтось із товаришів сказав, що одинока перешкода в любові К. з Альмою, це дуже багатий жид, Рубін, що має склад золотих і біжутєрійних товарів зараз напроти коршми, в якій вони пили. Ці відомості запаали глибоко в серце К. і він постановив на Рубінові пімститися. Зачалася оживлена рада, яку придумати для Рубіна кару. Радав-раду прийнято рішення, що треба Рубіна... замурувати в його крамниці. Така думка виринула

тому, що Рубін хотячи добудовувати дім, навів багато цегли.

Тільки що пролунав такий концепт, як студентське товариство в числі кільканадцяти осіб висипалося в похміллі з коршми та кинулося через вулицю до Рубінового елегантного й багатого складу. За декілька хвилин закипіла робота, немов на будові: одні розпорювали мішки з цементом, другі возили тачками пісок, треті робили цементовий розчин, четверті "архітекти" давали вказівки, як замуровувати жида Рубіна в його "палаті" і т. п.

Ціле місто спало солодким сном по суботніх вечірніх забавах. Спав і Рубін, не знаючи, що йому студенти роблять такі збитки при кінці сабашу. А при місячному слабому світлі і при слабому газовому освітленні робота йшла бистро. Дарма, що запиті студенти не крилися зі своєю роботою, що при праці робили галас — Чернівці спали твердо. Вже зоріло небо й на світ благословилося, як вони зачинили підмурівку елегантної, може найкращої в цілому місті виставової шиби з перлами, діамантами й іншими дорогоцінностями. Цегла на цеглі росла що мінUTI, бо працівники один за одним її доставляли, а два чи три "знавці" мулярської штуки складали її на перелиту заправу. Стіна росла перед дверима Рубіна і перед виставовою шибою.

Може були б і докінчили збиточну забаву, як би не приглядався тій роботі другий жид-шинкар, у якого згадані збиточники цілими ночами пили. Він післав свого післанця до жандармерії перешкодити такій роботі, бо Рубін потім може сказати, що це все через нього, тому що він цілу ніч держав студентів у шинку. Післав отже жид-шинкар післанця, а сам приглядався, що буде, як прийде жандармерія.

Будова досягала вже кінця, коли на вулиці появилoся кількох жандармів. Вони хвилинку

приглядалися мулярській штудії, а потім приступили до "будівничих" і звелили їм розбирати цілу будову та складати цеглу там, звідки її взяли.

Зчинився заколот. Одні перечилися, але другі послухали жандармів та взялися розбирати будову. Однак розбирання не йшло так легко й скоро, як будова. Цегли вже застигали й зросталися зі заправою. Що далі, то більше треба було труду. Нарешті треба було позичати від шинкаря рикалів і джаганів, щоб збурити свіжу ще будову. Вже й жид-шинкар бідкався, що спровадив поліцію. Він мусів позичати в сусідів джаганів та нішого знаряддя. Сусідів треба було будити та пояснити, яка пригода трапилась.

Сонце вже зійшло й освічувало Чернівці. Грали в місті срібні дзвони, скликали вірних до Божих храмів на молитву. Вже й люди спішилися на утренью. Ставали на дорозі та приглядалися метушні біля Рубінового дому. Кільканадцять робітників у студентських шапках корпорації "Чорноморе" працювали на мулярці, а наставниками були жандарми. Люди дивувались, що в святу неділю йде така мулярська робота та ще й жандарми підганяють. Запитували одні одних, що сталося, однак відповіді ніхто не знав.

Вкінці студенти скінчили свою недільну працю та розійшлися по домах. А люди довідалися про студентські збитки, аж як повиходили з церков. Тоді самі студенти призналися, а докладніше пояснив жид-шинкар, що доніс жандармерії про студентські наміри.

В часі розбирання будови коло Рубіна Кирило, герой нічного діла, з цікавістю приглядався жандармам. На них золотом блищав цісарський мундир. От і Кирило подумав, чи не зловила б на такий уніформ Альма? При найближчій забаві справа "уніформованого Кирила" стала предметом основних нарад студентської "ради". Кирило хоч мешкав і товаришував із студентами,

студентом уже не був. Треба ж було подумати про свого доброго приятеля. Не може ж бо така пропінація тривати в безконечність, колись мусить скінчитися. Щоб кінець був "гоноровий", порадили вони Кирилові вступити до старшинської військової школи, де також не гірші уніформи, а там може орденчик якийсь дістати та "штерни", то це й повинно "взяти" Альму.

Зробили вони отже постанову, запили, заспівали багатоліття та закінчили свої золоті кирилівські дні. За кілька тижнів зробили Кирилові парад у та в уніформах корпорації "по військовому" супроводжували Кирила до військової школи. Хоч не було війни ані небезпеки, то Кирило дуже щиро прашався зі своїми друзями, немов на війну йшов. Маршова колона кілька разів пройшла поперед вікна батьків Альми, щоб звернути їх увагу. Але з вікон не показався ніхто й так неборак Кирило від'їхав до війська лише з надією, що як приїде в уніформі, аж тоді привабить свою милу блискучими гузиками й "штернами".

Корпорація "Чорноморе" осталася без Кирила. Перестали нічні пропінації й забави в шинку, перестали щоденні нові сензації, яких автором був усе Кирило. Студенти втратили дешеве джерело грошей на забави і взялися до студій. Тільки час-до-часу приходив веселий лист від Кирила, що приносив для його друзів жалісний спомин із минулих днів. А Кирило тимчасом навчався військовому ділу. Він і тут був щасливий, бо й тут скоро знайшов собі друзів. Гроші мав, а до грошей друзі знайдуться. Забава йшла далше, нагод не бракувало і наш гордий воєк Кирило почував себе цілком вдоволеним.

Минуло два роки. Кирило відвідав у Чернівцях своїх приятелів. Ті урядили йому гучне приняття, на яке запросили також і Альму, але вона не прийшла. Кирило мав уже старшинський ступінь лейтенанта. Він знайшов якось нагоду стрі-

нутися з Альмою, та вона не зацікавилась особою Кирила, ані старшинським мундиром. Але Кирило не тратив надії, і може навіть щось з того було б і вийшло, як би не перша світова війна, що застала Кирила на варті держави. Хоч війна приносила горе трупів, багато каліцтва та людських терпінь, Кирила не змінила. Від чарки не відцурався й дедалі прив'язався до неї "всім серцем і всею душею". Поза алькоголем ніщо не мало вже для нього вартости. Він пив, доленьку запивав. Батьки даліше постачали йому гроші. Гарматні кулі і шрапнелі світової війни К. заглушував алькоголем, веселими співами та гульнею.

Одного разу напився він і на досвітку повертався додому. На дворі йшов осінній дощ. Земля була мокра, дорога болотниста. Кирило збився з дороги і блукаючи по італійських полях, упав у болота, де пролежав до ранку. Тут італійське болото доїхало Кирилові кінця. Не помогли й лікарські заходи, Кирило став калікою на ціле життя.

Війна скінчилася, Австрія розпалася, а її військові старшини пішли на цивільну службу. Кирило перейшов до Галицької України та став на працю в одному з українських банків. Після тяжкої недуги паралічу він узявся щиро до праці на хліб насущний. Чарка і пляшка пішли в забуття. Кирило перестав пити та щиро й всеціло віддався праці. За те не подобався поліції й оце знайшовся за ґратами.

У в'язничному безділлі пригадалися Кирилові його юні дні й розповідаючи все з подробицями, він переживав їх наново. Його весела вдача й говірливість розганяли в'язничну скуку й робили дні коротшими. Його любили політичні й посполиті та радо при ньому гуртувалися, слухаючи його оповідань. У нашій келії сиділо вісім в'язнів. Чотири українські політичні, а чотири посполиті, яких ми називали злодіями. Злодії не все з нами приставали. Вони творили свою окрему групу і

тільки тоді приходили до нас, коли Кирило розказував щось цікавого зі своїх переживань. Ми нав'язували з ними розмову, за рутинною питаючи, за що вони попали до в'язниці, яке було їх заняття на світі і т. д. Вони представляли себе "заводовими" злодіями та залюбки хвалилися своїми злодійськими вміlostями.

ДУШОГУБ

Одного дня впровадили до нашої келії ще одного в'язня. Він був середніх літ, високого росту, худощазий на лиці. На його обличчі невимовний біль, колись чорні очі — тепер замрячені. Новоприбулий в'язень став при дверях і немов боячись, не входив у глибину келії. Я перший звернув увагу та приступив до нього, кажучи, щоб зложив свої речі та був нашим співмешканцем. Він якось несміливо, по-невільничому виконував мою пораду. Опісля став під стіною мов винуватець. Ми запрошували його до розмови, однак він ані не рушився з місця й не відзивався до нас. Ця його поведінка вказувала, що він уперше у в'язниці. Бачив, що знайшовся не тільки між самими злодіями, але й поважними людьми і це його, здавалося, досить бентежило. Був у в'язниці звичай, що кожний, хто прийшов, проходив "допит", за що його арештовано. Таке питання поставив Кирило і новоприбулому, але той нічого не відповідав. Я здруге поспитав за що його арештували, чи він вже по засуді чи в слідстві, чи за політику, чи за крадіж, однак новоприбулий далше нічого не відповідав. Наші питання викликали на його обличчі дивні зміни. Малювався на ньому невимовний біль, а при останньому моєму питанні новоприбулий вибухнув голосним спазматичним плачем.

Такого ми ніяк не сподівалися від старшого віком і поважного чоловіка. Ми пробували його втихомирити, що всі ми тут подібно, як і він

знайшлися, але це не втихомирило його спазматичного плачу.

Ми поводитися з ним дуже уважно й не дозволяли злодіям його дресувати, як то було злодійським кримінальним звичаєм. Не знали за що його арештовано й від часу його спазматичного плачу ми вже більш його не допитували. З його прізвища ми пізнали, що він поляк, проте з нами говорив він по-українськи. Називався Адам Більчевські. Більше ніяких відомостей про себе не подавав.

Я щодня діставав обіди з міста і ними ділився з моїми співмешканцями. За обіди платив Митрополит Сестрам Служебницям, бельгійкам із походження, що дуже дбайливо про мене старалися. Від часу приходу Адама Більчевського я ділився з ним їжею. Він спочатку ніяковів, коли я його чимнебудь частував, та потім привик і радо користав із моєї гостинності. Свіжі й смачні почастунки дещо зблизили Адама до мене й одного разу я розказав йому про справу свого ув'язнення. В часі нашої розмови язик Адамові розв'язався і він з великою скрухою розповів, за що попав до в'язниці.

"Я душогуб" — почав своє оповідання Адам. "Як би ви знали з ким говорите, тоді не схотіли б і дивитись на мене". Мені здавалося, що Адам зараз зімліє, так поблід при останніх словах. Але він не зімлів, тільки знову великий біль скривиз його обличчя. "Я вбив чоловіка", вистогнав Адам і замовк. У його очах з'явився якийсь дивний вогонь, потім зник, Адам замовк і похилив голову. Важко розмовляти з убивником, у якого зачинає діяти рефлексія. Боронити його, як і не було б з обставинами, годі. Засуджувати, картати, піддувати вогонь грижі совісти? Теж ні. А все ж якесь слово сказати треба...

— Що ж, сталося. Нехай Бог простить, коли жалувеш..., нехай помилує та гріх тяжкий про-

стить. При послідніх моїх словах Адам аж зойкнув і зляпався рукою за серце. Я бачив, що його справа якась цілком незвичайна, коли він так глибоко її переживає.

Адам - душолюб набрав віддиху й продовжав: "Я з фаху мельник, маю млин у селі П. Нас, поляків, мало в селі й околиці. Майже самі українці. Зараз у поблизькому селі був другий млин, що належав українцеві, який так і називався Мельник. Мій млин був добрий, добре молов, ніколи не дармував, був заробіток. Однак від кількох літ, ненависть українців до поляків посилилася, вони збойкотували мій млин та стали возити своє збіжжя аж на друге село до поганенького млина Мельника. На мої чотири камені ледве один молов і то не все. Часто треба було спиняти і той камінь та ждати, аж хтось привезе мливо. Минав рік за роком, а мій млин усе чимраз менше молов. До мене часто приходила польська молодь, що була в селі й околиці на свої розмови. Були там також і розмови політичні, говорили ми й про українців. Я часто прислухувався тим розмовам і вони розпалювали в моїй душі чимраз більшу ненависть до українців. Одного вечора я розповів їм про свої клопоти. Розказав я, що всі українці з цілої околиці поминають мій великий і добрий млин, а своє мливо везуть далеко до дрантивенького млина, якого всі три камені мелять ніч і день. Цей бідняк Мельник, що перед десяти роками не мав і на печену бульбу — нині розбагатів, згордів, навіть не гляне на поляків.

— Наша молодь згуртована в "Кулку Рольнічим" стала раду радити, також і над Мельником і тим, щоб якось присмирити українців та повернути полякам бодай те, що в останніх роках втратили. Рада відбувалася кілька вечорів, але ніколи не запало якесь рішення. Більшість молоді була за тим, щоб Мельника вбити, однак я не годився. Він же мій знайомий. Працював колись у

моєму млині поверх десять років. Був дуже роботящий, ніколи нікому кривди не зробив і було б гріхом його вбивати. Молодь схилилась до мого погляду, бо Мельника ніхто з них не знав, крім мене.

Рада, яка майже щовечора відбувалася в моєму домі, нічого не допомогла. Мельник мав щораз більший успіх. Його млин молот, його клієнти ждали біля млина по три, а то й чотири добі на свою чергу. Хоч і як було мені тяжко, то я все-таки зважився — ще один раз — піти в ночі до Мельникового млина, щоби привезти клієнтів до мого порожнього млина, проте все даремне. Вертався я без успіху, пригноблений, прибитий та розказував про те на зібранні. Це розпалило прихвильних і вони постановили спалити його млин. Назначили ніч, назначили хто і як має підпалити. За три дні постанову виконано. Млин Мельників згорів і сліду по ньому не стало. Арештовано багатьох українців, переводжено допити й слідства, засуджено навіть кількох українців на кількالكітню в'язницю, однак винуватців не знайдено.

Від часу пожежі Мельникового млина зачав і мій млин молоти. Я радів, проте моя радість не була довга. Не минув і місяць, як Мельник зачав відбудовувати свій млин. Відбудовував його великим, із модерними урядженнями, кращими як мої. Мельник мав гроші, бо був ощадний, а крім того був добре забезпечений проти пожежі. Я бачив, що моє щастя не довге й коли тільки зачне молоти його млин, всі клієнти перейдуть знову до нього. Я терпів, але нічого не говорив польській молоді, яка дальше сходилася на свої вечірні наради й розваги до моєї хати.

Час минав дуже скоро. Я перебував у млині, бо була робота. Млин молот день і ніч. Клієнти ждали по кілька діб на свою чергу. З моїми заняттями побільшувався й мій малий маєток. До мого дому стало заглядати щастя. Навіть сусіди

стали мені завидувати, з ворогів ставали приятелями. Національні роздори зачали в селі зникати. Серед праці я говорив до українців по українськи, до поляків по польськи. Моє життя плило нормальним руслом.

А тимчасом у другому селі йшла пильно будова модерного млина. Здавалося мені, що ми обидва зможемо жити тепер у згоді, що люди, які досі мололи в моєму млині, остануть і на будуче моїми клієнтами. І Мельник і я будемо мати праці доволі і між нами залишиться давнє знакомство і приязнь.

Часто приходили вісті, що Мельників млин уже на викінченню, що небавом піде в рух. Такі вістки мене не зворушували. Здавалося мені, що старі гріхи забуті й у майбутньому все налагодиться.

В осені на Успіння Божої Матері Мельник скликав до свого млина багато людей на посвячення млина. Зараз таки на другий день млин пущено в рух. Про отворення нового млина рознеслася довкруги відомість. Селяни з цілої околиці повезли млизо до Мельникового млина, поминаючи мій. А мій млин зачав із дня на день пустіти. Лишився даліше тільки один камінь молоти, а згодом і той перестав. До мене привозили збіжжя тільки поляки. Мене огортала лють. Я не знав, що робити. В мене дрібні діти, молода жінка й треба якось жити. У моєму серці кипіло, та я здержувався й нічого не казав організації, яка мала в моїй хаті свою домівку. Боявся, щоб не вбили Мельника.

Одного дня розповів мені один знайомий поляк, що Мельник хвалився, що його млин найкращий в околиці, а мій далеко не дорівнює його млинові. Також висловив він думку, що то міг тільки я його підпалити. Такі вістки дуже занепокоїли мене і я постановив на ньому пімститися. Я ждав найближчих сходин "Кўлка", щоб розпо-

вісти про свою кривду та спонукати їх, щоб допомогли мені на Мельникові пімститися.

За кілька днів, коли молодь радила над своїми справами, я використав нагоду та розказав свою кривду ще раз. Тепер я сам готов згладити його зі світу. В "Кулку Рольнічим" зачалася жива дискусія. Були постанови й проєкти, як би Мельника знищити. Я перший зголосився, що пімщуся на ньому. Організація згодилася мені допомогти та затерти всякі сліди вбивства. Я вдавав, що переводжу напрямку свого млина і всі поляки повезли своє збіжжя до Мельника. Були між ними й члени "Кулка Рольнічого". Вони розвідали, де й коли Мельник перебуває, коли найкраща нагода виконати на нього напад.

У млині Мельника була відпочинкова кімната, де Мельник часто в день і в ночі любив сидячи передімати. Я вдавав, що пильною особливо ремонту свого млина та так виробив собі навіть "алібі", що в час убивства я перебував у своєму млині. Тимчасом я крадькома пішов до Мельникового млина, скрився та ждав на повідомлення, коли буде догідний час убити Мельника. Члени Кулка вешталися в млині цілу добу та слідкували за Мельником.

"Около 2-гої години по півночі" — продовжував своє оповідання Адам — я дістав умовлений знак. Я взяв зі собою залізний молоток, яким маз сильно вдарити Мельника по голові, в часі його дрімки. Навшпиньках зайшов я до малої кімнатки, де він дрімав. Мельник спав. Мені зробилося жалко, однак я скоро справився з докорами совісти. Я ж бо вже не сам, зі мною ціле Кулко. Дрижучою рукою підніс я молоток і вдарив Мельника щосили в чоло. Він ніби пробудився і пробував кричати та з грудей не виходив звук, тільки тяжкий охриплий стогін. Його лице скривилося з болю. Він упав зі стільчика, на якому сидів та в судорогах став пручатися на долівці. Щоб укро-

тити йому муки, я вдарив щосили другий і третій раз. На мене бризнула кров і ця невинна кров палить мою душу й досі, мучить мене, не дає жити. Я вбив його неповинно. Він ніколи не зробив мені ніякої прикрости, він служив у мене понад десять років — за що ж я його вбив?”

Адам гірко заплакав, дико, нелюдськи заскавулів. Цей його зойк перервав цікаві оповідання Кирила та злився з безжурним сміхом гурту злодіїв. На краю стола, спертий на лікті, стогнав Адам. До нас приступило кілька в'язнів цікавих, що сталося. Але Адам не звертав на них уваги і вони відійшли, залишаючи нас самих, бо таке траплялося у в'язниці часто. Адам успокоївся і оповідав далше:

“По кількох судорожних рухах передімною лежав труп Мельника з розбитою й закривавленою головою. Я покинув молот біля трупа й так само навшпиньках, як і прийшов, висунувся з млина. Коли був уже на дворі, пригадав собі, що мій молот може хтось пізнати і вернувся до кімнати. Ще раз глянув на жертву мого злочину і ще раз шпигнув докір моє серце. Але, сталося. Жаль прийшов запізно. Треба було спішитися, щоби хтось не побачив. На дворі не було нікого. З запертим віддихом я замкнув двері. Скорою ходою — несподівано — зближалася до мене якась посатть. Я лишив двері розімкнені й зачав утікати. Постать, що зближувалася до дверей трохи пристанула мабуть здивована, але по короткому часі відчинила двері та ввійшла до середини. Я добігав уже до своєї криївки, коли у млині зчинився крик і метушня. Гамір зростав до тієї міри, що перевищував млинський гук. Як я був уже в криївці, тоді почув, що кличуть поліцію. Я спостеріг, що маю у своїй кишені закривавлений молот. Витирав я його своїм сурдүтом, забуваючи, що це ще скорше може напровадити поліцію на слід.

Роздягнувся я отже, положився на лавчинку та пробував заснути. Та сон мене не брався. Я цілий дрижав, як у лихорадці. Мені стояв перед очима Мельник, я докладно бачив у п'яті ночі привид його закривавленого обличчя і, здавалося, мені, що він питав мене: "Защо ти мене вбив?" Я каюся, але було вже пізно.

На дворі благословилося на світ, як по мене вступив один Мельників клієнт, член Күлка Рольнічого. Він викликав мене, щоб я їхав із ним до дому, як це було наперед умовлено. На дворі не було зимно, проте мене трясло. Я вийшов поспішно з криївки та сів на віз із мукою. Побіч мене сів господар. Він щось говорив про зимно, про млин і про людей, однак я нічого не чув. У моїх ухах гуділо мов у млині, а мої очі заєдно бачили обличчя Мельникового трупа. В моїй голові безнастанно товклися хаотично думки без ніякого зв'язку й порядку.

Сходило сонце, коли я приїхав до дому. Моя рідня ще спала. Я обмив із крози молот та оглядав закривавлену одержу, а потім поклався спати. Шуміло в ухах і в голові товпилися думки хаотичними роями. Млин, Мельник, члени Күлка Рольнічого, вбивство — творили один невпорядкований фільм. Я обертався з боку на бік, чекаючи ранку.

Збудив мене настирливий грюкіт до дверей. Я задеревів, думав, що поліція. Не знаючи, що маю робити, я стояв якийсь час мов скаменілий. А грюк що хвилі повторявся. Аж коли я почув знайомий голос свого приятеля, що привіз до млина збіжжя — я опритомнів та отворив двері. Мій приятель дуже здивувався, як побачив мене та спитався, що мені бракує, що я так поблід. Я не знав, що сказати йому і без надуми виявив, що мав учора молодь із Күлка Рольнічого, яка рада цілісіньку ніч і через те не міг спати. Притім пригадав собі, що такими висказами можу

сам себе закопати, наводячи публичну опінію на слід Кулка Рольнічого, та зловився аж за голову. Приятель знову запитав з дива, що сталося, чи не хворий я часом. Я сказав, що мій млин тепер у ремонті і відіслав свого приятеля до млина Мельника на друге село. Приятель був дуже здивований такою моєю поведінкою, а ще більше тим, що я відіслав його до Мельникового млина, чого передтим не бувало.

А тимчасом я сам дрижучими руками ніби направляв млин та ждав відомостей про хід справи. Властиво ходив та оглядав різні частини млинського знаряддя, виглядаючи, чи не принесе мені хтось якоїсь вістки про смерть Мельника. Довелося ждати аж до вечора. Члени Кулка Рольнічого не вешталися, щоб не стягнути на себе підозріння. Принагідно перед вечором вступив до мене старий приятель Ясьо та розповів про Мельникове нещастя. Ясьо не бачив, що я, слухаючи його оповідання, то багрянів то блід. Він розказував, як у ночі замордовано Мельника, як по короткому часі повідомлено поліцію, як поліція таки зараз перевела підозрілих осіб до в'язниці на допити, де вони й осталися. Я мовчав і тільки похитував головою. На прикінці свого оповідання завважив Ясьо, що тепер може збільшиться моя клієнтеля. Ця заввага шпигнула мене ножем у саме серце і я мало що не зімлів. Ясьо відійшов, залишаючи мене в душевних муках.

Коли я втікав, лишаючи замордованого Мельника, до Мельникової кімнати, яка рівночасно служила йому за канцелярію, увійшов знатний у селі багач Іван Козак. Знаний він був не тільки зі свого багатства, але також як свідомий український патріот, організатор Читальні "Просвіти", кооперативи та інших громадських установ. Місцеві поляки і польська поліція не любили його та вважали за бунтівника і "вивротовца". Трагічного вечора він привіз до Мельникового млина млино-

Тому, що черга на нього приходила вночі, Мельник велів привезти збіжжя саме тоді, коли можна було відразу всипати на кіш.

Козак так і зробив. Привіз збіжжя і відразу пішов до Мельникової канцелярії, де застав... закривавленого Мельникового трупа. Входячи він бачив якусь постать, що крадьки втікала з канцелярії, але не звертав на неї ніякої уваги, аж прийшов до канцелярії і побачив трупа. Тоді усвідомив собі, що ця загадочна постать була вбивником і зачав кричати. Збіглися люди і зчинили великий крик. Хтось візвав поліцію, яка з місця зачала допити та ув'язнила Козака. Не помогли ніякі виправдання ні просьби. Не помогли свідки, що бачили перед одною хвилиною Козака на подвір'ю, як пустився був іти до Мельникової канцелярії. Козака забрала поліція, а сусіди самі завернули його коні зі збіжжям до дому. Разом із Козаком арештовано всіх свідоміших селян із цілої околиці, хоч вони не були ні в млині, ні не мали ніякого відношення до вбивства Мельника.

Козака відвезено до поліційних арештів у Станиславові, а потім передано до суду. В судовому арешті сидів Козак кілька місяців на ізоляції, а по кількох місяцях засуджено його на кару смерті. Засуд обосновано на багатьох свідках, які бачили Козака, що останній виходив критичної ночі від Мельника. Всяка оборона Козака суду не переконала. Засуд виконано, а тіло Козака похоронено на окремому кладовищі для проступників.

Я відремонтував свій млин та пустив у рух. Число клієнтів збільшилося і я став збагачуватися. Зразу був задоволений, що справа з убивством Мельника пішла так гладко. Але коли довідався, що Козака засуджено й повішено — засмутився. Відізвався у мені голос сумління і я став сохнути та в'янути. Не міг ані спати, ані їсти. Якийсь невидимий хробак точив моє серце, нищив здоров'я. Найбільше непокоїли мене сни. Я часто зри-

вався серед ночі і щось кричав, виправдувався, зривався кудись утікати і лише тоді спам'ятувався, коли вибіг роздягнений зимою на двір. Я чув страшне пекло в своїй душі. До якої б роботи не брався — все переслідувала мене думка про вбивство. Я ходив немов сонний, заворожений, жодна праця мене не бралася, так, що аж помічники стали звертати на це увагу. Мені здавалося, що про мій злочин знають не лише члени Кулка Рольнічого, але й інші, може навіть усі люди в селі. Я знав, що на моєму сумлінні не один, а два злочини: вбивство Мельника і неповинна смерть колишнього його приятеля Козака.

Жінка мене не пізнавала. Вона не знала, що сталося. Коли я виговорював у сні різні справи, зв'язані з Мельником і Козаком, тоді стала вона вагатися між двома думками: — Адам може жалує за своїми приятелями, або щось знає про їх смерть.

Однак сама вона боялася своїх думок і про них нікому не згадувала. Вмовлювала мене пильнувати роботу в млині, бо слуги обкрадають, а я мовляв, немов сонний ходжу. Діти також замітили в мене велику зміну, та не знали, що сталося. Найстарший син Казимир думав, що батько збожеволів, отже нікому того не говорив. Не смів цієї думки висловити навіть перед своєю мамою, яка часто плакала, коли я не припилював якогось корисного діла. Найбільше боялася жінка, щоб хтось із сусідів не почув моїх розмов у сні та не побачив, що я вночі вибігав із хати. Жінці ставало чимраз ясніше, що ці маячіння стоять у зв'язку з убивством Мельника.

До церкви я не ходив, хоч був колись релігійний. Не ходив тому, що в селі не було польського костела, а до української католицької церкви не хотів ходити. Туди ходять тільки українці і не-свідомі поляки. Коли б я туди був пішов, то тоді всі місцеві й довколишні поляки сміялися б із

мене. Я нераз чув, як у неділю ранком дзвони дзвонять, скликають людей до церкви і ті дзвони зворушували моє серце. Пригадувалося, як колись мій вірний помічник, Мельник, пильнував тих дзвонів і на перший їх звук тричі старанно хрестився та святково збирався до церкви на утрєню і Службу Божу. Мені було соромно, що я не йшов із ним до церкви, однак у своєму сүмлінні я оправдував себе: "я ж поляк", а польського костела нема в селі. Такими оправданнями совість не вдоволялася, бо до церкви ходило також багато поляків. Кожний удар дзвону різав мене тепер ножем по серці і мені хотілося вити, щоб втихомирити викиди совісті.

Одної неділі я, нічого не сказавши жінці й дітям, пішов таки до української католицької церкви. Люди бачили, що щось зі мною діється, коли я так змінився. Застав утрєню. Священик у міжчасі сповідав. Може б висповідатися — думалося мені — і так позбутися гріхів? Але зараз приходила інша, противна думка. Що скажуть люди? Що скажуть свідомі поляки, які належать до польських організацій? Досить, що до української церкви пішов, сповідатися не треба. Служби Божої слухав я з правдивою насолодою. Я змалку ходив до української церкви і знав добре їх Службу Божу. Мені пригадалися давні щасливі літа. Колись не було таких різниць між поляками й українцями, коли я малим щонеділі приходив до церкви. Тоді було всеодно. Нині воно змінилося. Хіба ж і Бог змінився? — думав я. Видно, що так тільки у людей є — в Бога так, як і колись було.

Мою увагу прикували слова читаної Євангелії: "Горе вам лицеміри, що зверху очищуєте чашу й миску, а всередині повні кривди. Горе вам, що подібні до побілених гробів, що зверху здаються гарними, а всередині повні кісток та всякої нечистоти". Я чув, що євангельські слова рі-

зали ножем моє боляче серце. Здавалося мені, що всі люди дивляться тільки на мене, що євангелія тільки для мене нині читана. І дійсно, ті, що стояли близько мене, звернули на мене увагу, бо я цілий замінився в слух. Та проте ніяк не виявив того, що думав. Я даліше задержував різновагу духа, як цього вчила мене мати, коли ще був малою дитиною. В мене вперше відізналася в душі християнська наука. Немов уперше я довідався, що крім пекла, яке вже є в моїй душі, прийде колись вічна і страшна кара там, де вогонь не вгасає, ані черв не вмирає.

Мене дуже застановили євангельські слова. Я вже не думав, що ті слова я якраз у церкві почув, а не в костелі. Біль душі збільшився, але і зродив відважну думку. Продозж цілого тижня пригадувалися мені євангельські слова та все наново мучили мою душу. Прийшла наступна неділя, але я не йшов більше до церкви. Боявся, щоб знову не ранили євангельські слова мого серця. Сподівався, що воно загоїться, що ті слова забудуться, що біль душі змаліє, що бурхливі думки притихнуть. Проте це були тільки бажання.

Я постановив піти до сповіді та все розказати. Зразу хотів піти до польського костела і відбути сповідь у польського ксьондза, однак, не було ані близько костела, ані не було відповідної нагоди до нього поїхати. Є в селі церква і український священик. Нехай він почує мій злочин, бо він перший порушив моє сумління в проповіді. Постановив я так і пішов до церкви. В часі утрени священик сповідав і я став у чергу до сповіді. Однак коли я мав уже входити до сповідальниці, священик відійшов служити Службу Божу.

По Службі Божій я приступив до священика довідатися, коли він міг би слухати сповіді. Священик знав мене та прихильно ставився до мене. Люди вже виходили з церкви, а я ще розмовляв

із священником у захристії. Священик випитував мене про всячину, забуваючи, що я просив тільки сповіди. Коли я щераз попросив у священника сповіди і завважив, що маю дуже великі і тяжкі гріхи, священник запропонував сповідь таки зараз. Сповідь була тяжка й томлива і для мене і для священника та протягнулася довгий час. У сповіді я немов чув, як щезає і гоїться зранене серце, однак не забув таки при кінці сповіді признатися, що носився з думкою самогубства. При кінці сповіди просив я, щоб священник наложив на мене таку велику покітту, якою я міг би спокутувати такий страшний злочин.

Я повернувся пізніше з церкви і став трохи спокійніший. Мене не питала ні жінка, ні сини, де я був. Раді були, що став трохи спокійніший.

Від часу моєї сповіди я щонеділі ходив до церкви. Мене не впокоїла ця одна сповідь. Я все ще й ще приступав до сповіди. Я не вдовольнявся ніякою покіттю і в одній сповіді заявив, що таки себе страчу, бо не маю сил довше терпіти. Не помагали ні довгі науки сповідника, ні погрози пеклом. Ледве вдалося священникові мене переконати, щоби я сам добровільно зголосився до прокуратора та признався до злочину. Тоді й свій гріх відпокітую. Мені аж лекше стало від такої ради і я постановив якнайскорше з неї скористати, не кажучи нічого дома жінці, чи дітям. Два тижні після тієї поради священника я знайшов якусь нагоду поїхати до Станиславова. Найперше пішов до судового будинку зголоситися в прокуратора. Довго шукав та розпитував, де саме прокуратура, а коли розповів про свій злочин, прокуратор сказав, що мені щось бракує і не захотів зі мною довше говорити. Прокуратор заєдно збував мене жартами, а я обстоював на своєму, що можу предложити в суді закривавлене знаряддя, яким позбавив Мельника життя й обризькану кров'ю одіж.

Прокураторові аж піт виступив на чоло. Він налякався моїх слів, бо така справа могла його позбавити прокураторської служби. Кілька хвилин нервово проходжувався по канцелярії, а відтак подзвонив по "возьного", якому звелів запровадити мене до психіатра, додаючи коротку записку про те, що мене треба відставити до божевільні. Бо прокуратор дуже боявся, щоб я не розповсюднював вісток про мій злочин, а тоді справою злочинця зацікавився б суд і все мусіло б виявитися.

"Возьний" пішов зі мною до місцевого заприсяженого психіатра, там мене лишив, а сам вернувся до суду. Я не знав, де мене "возьний" провадить, а коли побачив напис на домі психіатра, почув у душі стид, а ще більш ненависть до прокуратора. По обслідуванні психіатр побачив, що я зповні здоровий і не проявляю найменших приznak божевілля. Отже написав докладну діагнозу й передав мною до суду. Я вже більше не вертався до прокуратора, а листа від психіатра заніс до президента суду. Там застав заступника президента, що зовсім не орієнтувався в справі, думаючи, що ця справа саме є в судовому слідстві.

Президента суду заступав у тому часі, суддя українець Крупка, що мав безнастанні спори з прокуратором Трембаловичем та його заступниками через прокураторські внески в справі українських політичних в'язнів. Тепер Крупка мав важкий матеріал у руках проти прокуратора, що безпідставно обвинуватив Козака за вбивство Мельника і наставляв, щоб його безпроволочно повісити. Крупка сам собі не вірив, що це все правда і тричі допитував мене, як це було та що спонукало мене зголоситися в суді. Я в додатку розказав ще й про свої відвідини у прокуратора, що відіслав мене сам як божевільного до психіатра.

Звичайно суд часто взивав свого заприсяженого психіатра для ствердження психічної недуги

в багатьох симулянтів, які вдавали недугу, щоб так дістати злагоднюючий вимір кари. Коли хтось відповідав із "вільної стопи", а хотів також симулювати "свірка", тоді прокуратор відсилав обвинуваченого до психіатра. Так було тепер і зі мною. Крупка списав докладно протокола у двох примірниках, один відіслав до прокуратора, а другий задержав для себе, бо сподівався від прокуратора спроби затаїти справу. Цей протокол був zarazом оскарженням і для прокуратора. Тому Крупка, нікому нічого не кажучи, візав трьох знавців-психіатрів і велів у своїй приявності перевести психічний розслід. Усі три лікарі ствердили здоровий стан моєї душі, отже аж так попав я врешті до в'язниці".

**
*

Виступ судді Крупки викликав велике негодування між судовим персоналом, але справу затаїти вже не було можна. Президент суду Цисаж старався відразу атакувати Крупку та знайти причину і якось його виелімінувати, однак Крупка відповідав на глузливі запити Цисажа спокійно й певно, так, що Цисаж, хоч належав сам до півбожевільних україножерів, не мав відваги ставати до двобою зі своїм заступником, бо певна постава і відвага Крупки наводила Цисажа на думку, що може Крупка має проти судової гнилі ще й інші компромітуючі матеріяли. Крупка говорив тільки те, що відносилось до злочину Адама, нічого не згадуючи про багато інших подібних справ, головню таких, де йшлося не тільки про українських політичних в'язнів, але й таких, де загалом підсудним був українець.

Судова сесія рад-не-рад винесла постанову перевести щераз докладне слідство. Хоч як слідчі судді старалися, щоб із зізнань Адама нічого не вийшло, то Адам представив найдокладніший опис свого злочину, а навіть назвав свідків із Куп-

ка Рольнічого, які укладали з ним плян морду. Слідчий суддя настрашився, коли почув про спілку польських заговорників і старався не звертати уваги на Адамові зізнання. Слідчий брав до уваги тільки самого Адама. По кількох переслуханнях було вже ясно, що Адам зовсім здоровий на умі й зізнає згідно з правдою. Слідство протягнули повних шість місяців, щоб якнайдовше проводити час та затерти в пам'яті страту невинного українця Козака. По шости місяцях назначено для Адама розправу, яка відбулася перед трибуналом і лавою присяглих. Від Адама ніхто в суді не домагався свідків, хоч Адам кожного разу при своїм переслуханні пропонував покликати свідків, які разом із ним плянували вбивство Мельника. Для польського суду вистачало те, що Адам сам признається до злочину. А властиво суд і поліція боялися, щоб не надто розповсюджувати недавнущу страту Козака та так не загострювати ненависті українців до поляків. Лава присяглих більшістю голосів признала вину Адама. Розправа не тривала довго. Зараз після полудня скінчилася і трибунал пішов на нараду. Між суддями постала суперечка. Один із них обстоював твердження, що не можна двох засуджувати за один і той самий злочин, коли злочину тільки один допустився. По довшій нараді рішено вирок не читати, а найперше звільнити "від вини і кари" ...повішеного перед двома роками Козака. І тут постала між суддями знову суперечка, бо карний закон передбачує, що звільнити від вини і кари можна тільки у приявності підсудної особи. Тому суд вирішив, заки відчитає вирок для Адама, піти на кладовище, де був похований Козак, і над його гробом відчитати звільнення його від вини і кари... Постанову виконано другого дня ранком над гробом Козака. Присуду Адамові не читано, а відложено аж на кінець осінньої судової каденції, мабуть тому, щоб судді самі призабули не-

гідну комедію над гробом... Адама — без присуду — запроваджено назад до келії.

Для Адама стала знову загадкою його доля. За тих шість місяців він вистрадав останні свої муки на цьому світі. Ждав на свій присуд на смерть, як діти ждуть Великодня. Йому не було вже життя на цьому світі, не було нічого, що манило б його ще жити. Його і далше палив вогнем страшний злочин, тимбільше у в'язниці на самоті, де його думки мали свободу і глотилися в голові, як колись у Мельниковому млині клієнти тієї пам'ятної ночі. Адам висох, як тріска. Молився, щоб Господь простив йому його злочин. Часом молитва помагала йому, але на коротко. Потім знову поверталися страшні думки та мучили його. Найстрашніші для нього були ночі, бо довгі й безсонні. Тоді він і молитись не міг. Дуже нетерпеливо ждав на свій засуд. Пригадував собі на самоті ще більше подробиць убивства Мельника, які призабув сказати на суді. Але він ще докінчить цього — мовляв — на найближчій каденції в осені, щоб нічого не забирати зі собою на другий світ, щоб усе докладно розказати. Такими думками були виповнені його дні й ночі. Часом бажалось йому поділитися ними з іншими в'язнями, та не було нікого близького.

Прийшла лагідна й соняшна осінь. Скликано каденцію присяглих, що засідала повних два місяці, але Адама не взивали на поновну розправу. Аж перед Різдвом Адама покликали до суду. Його впровадили до якоїсь там судової канцелярії перед той самий трибунал, що перед 8-ми місяцями його судив. Тут трибунал відчитав йому присуд за морд. Признали йому "злагіднюючі обставини" та присудили на 15 років в'язниці. Він не знав, чи має тим радіти, чи сумувати. Цілий час, більше як рік він приготавлявся до смерти, а тут смерти нема. Чи вони тому його засудили на 15 років в'язниці, щоб він мучився? Він чейже

так просив їх, щоб його засудили на смерть, щоб він скінчив свою муку, а тепер він мусить знову мучитися дальше!...

По засуді його взяли знову до поєдинки, а по кількох місяцях до спільної. Тут здавалося було краще — з людьми, хоч злодіями, — як на самоті. Але скоро зачалися арештування українців у зв'язку зі смертю Перацького. Зачалися переносення з тюремних келій. Адама впроваджено до нашої келії, де були посполиті й політичні. Тут Адам уперше відкрив нам свою душу.

Зокрема заопікувався ним Кирило, все безжурний, хоч і йому часто в'їдалася в'язниця у печінки. Він усе розказував щось цікавого, щоб Адам, слухаючи, забував свою тяжку журбу. Ми всі пильнували Адама, щоб він собі чогось злого не заподіяв та старалися відвести його увагу від чорних думок. Це дуже допомогло Адамові. Впродовж п'яти-шости тижнів став він приходити до себе. З його обличчя помалу зникали ознаки нервовості й одчаю. Споважнів, перейшов останню кризу та вкінці знайшов свою пристань — у молитві. Адам перетворився на правдивого й релігійного християнина, який щоденними своїми молитвами будував не тільки злодіїв, але також і нас, політичних в'язнів. Однак не довго він був між нами. По кількох тижнях його відставили до в'язничного заведення в Дрогобичі.

АКТ МОГО ОБВИНУВАННЯ

Одного весняного дня приніс аспірант в'язниці в супроводі ключника акт мого обвинувачення. Вручаючи його мені, порадив добре простудіювати, щоб опісля я міг належно боронитися. Акт обвинувачення обіймав 6 сторінок машинопису. На шостій сторінці була печатка з гербом польської держави посередині і написом довкола гербу: Тримбаловіч, Прокуратор паньстови в Станіславове.

У цьому акті обвинувачено мене, що моя доповідь писана стилем, якого вживає Організація Українських Націоналістів, а це вказує, що я маю відношення до названої організації. На підставі зізнань свідка Сірка, команданта богородчанської поліції, акт закидав мені живу діяльність між окружньою молоддю, а це мало доказувати, що моя діяльність антидержавна. Той самий свідок бачив мене в пластовому однострою, на якому були відзнаки, а вони мусіли бути за заслуги для ОУН, бо Пласт перед трьома роками був розв'язаний польською владою під замітом діяльності в користь ОУН. Інші свідки обвинувачували мене, що я ходжу щотижня до всіх культурно-освітніх українських установ, де збираються небезпечні для польської держави особи і все з ними маю наради.

Прокуратор Трембаловіч домагався для мене строгої кари. При кінці акту виписано шість свідків, між ними на першому місці команданта богородчанської поліції Сірка. Інші свідки були люди без ніякої злоби, мені добре знайомі, їх додали, щоб надати актові більшої ваги. А були між ними й такі свідки, які ніяк не могли мені пошкодити, хіба радше оборонити.

Акт обвинувачення видався мені безосновним. У ньому ж не було нічого, що могло б мене дійсно обтяжити. Написане там обвинувачення — було радше свідомством про мою явну, легальну культурно-освітню працю. Хоч я пам'ятав слова в'язничного аспіранта, щоб я добре перестудіював свій акт і міг опісля добре боронитися, то ніяк не міг я знайти в акті нічого каригідного й протизаконного. Одинока річ, що могла мати вплив на мій процес, це було вбивство міністра Перацького, бо через те вбивство курс супроти українських політичних в'язнів дуже загострився. Судди засуджували зовсім невинних в'язнів на кілька або кільканадцять років, тримаючи їх пе-

ред тим довгі місяці в слідстві. Станиславівська в'язниця була від часу атентату на міністра Перацького переповнена українцями. Вправді багато з них звільнено по кількох або кільканадцятьох місяцях, решта ж остала у в'язниці. Разом з ними і я мусів "лічити в неволі дні і ночі".

Моя розправа була назначена на два тижні по отриманню акту обвинувачення. Отже наші розмови зі Славком дещо оживилися. Він був уже "досвідчений" у судових справах та обучував і мене в них. Моя справа була політична і підпадала під 96 параграф карного права. За кілька днів відвідав мене мій адвокат. Звичайно, нічого конкретного мені сказати не міг. Параграф — як параграф. Можна вийти, а можна "з ласки суддів" облизати від 5 до 15 років. Я вибирав для себе перше (звільнення), нічого ж бо не зробив такого, що грозило б аж розвалом (§: 96) польської держави. А що адвокат денервувався, то це діло його. За те він і гроші бере. От, думав я, денервується, щоби справі більшої ваги надати. А потім звільнили — плати, мовляв, моїми заслугами виригувався. Так здебільша думає кожний в'язень у слідстві, коли не має певного доказу проти себе. Та не так склалося, як думалося.

Якось однієї днини прийшов до моєї келії стрижій. Він сидів за звичайний якийсь злочин і не мав ніякого відношення до політичних. Я показав йому свій акт обвинувачення. Він скоро переглянув і відразу вимінив: за такі провини одержують найменше п'ять літ! Правду сказати, така ворожба мене трохи занепокоїла, але остаточно стрижій не суддя. Але стрижій своїм знанням ситуації не переставав чванитися. За подібні, мовляв, провини українські політичні в'язні дістають найменше по п'ять літ в'язниці, отже і в мене виїмку не зроблять. Правда, було відомо, що все, що прокуратор напише, польський суд уважатиме за правду. Те, що я скажу на свою о-

борону — це буде неправда й гайдамацький викрут. Навіть кару, яку прокуратор запропонує в своїй промові, суд і її прийме...

Важніші посполиті і майже всі політичні розправи відбувалися перед лавою присяглих. Я знав, що параграф 96 К. К. — це не жарти, але думав, що хоч і які б там типи не сиділи на лаві присяглих — провини в моїй справі вони не знайдуть. А сиділи там майже завжди польські шовіністи.

Лава присяглих засідала звичайно двічі в рік: на весні і восени. Моя розправа мала відбутися в осінній каденції, у половині вересня.

Минуло літо й надійшла осінь. Зачалися розправи. Прийшла черга і на мене. Мене викликали около 10-тої ранку. Не в'язали ланцюгами, як інших політичних, мабуть тому, що мали мене за "ксьондза". В судовому будинку я одержав "охорону": двох поліцистів. Мені вказали місце на лаві обвинувачених. Зліва сиділи вже 12 моїх фальшивих суддів. Я знав, що вони не здібні самостійно думати. Їхнє діло — відголосувати, "як влада каже" і за той труд одержати срібняки.

Біля лави присяглих чипів прокуратор Трембалович. Посередині за столом сиділо трьох суддів — трибунал. По лівій стороні сидів мій празний оборонець д-р В. В імені "Польської Ржечи Посполитої" — суддя Цисаж відкрив справу. Відчитав акт обвинувачення і приступив до перегляду документів. Згодом викликувано свідків, які мене не обтяжували. Але цей похід свідків був доволі чудний для ока неграмотних і тупоумних насмників — суддів присяглих, яким ніяк не йшло в голову, чи мене ті свідки боронять, чи обтяжують.

Найперше викликали команданта богородчанської поліції. Той свідчив, що багато разів бачив мене у пластовому однострою, на якому було багато відзнак, як у генерала. Це перше обвинува-

чення мало доказати, що я небезпечний для польської держави. Потім викликувано свідків, які мене добре знали і складали всі свої свідчення в мою користь. Не було ні одного свідка, щоб мене чимнебудь обтяжував. Всі вони свідчили на мою оборону.

По переслуханні свідків програма розправи була вичерпана. Розправа скінчилася за дві години. Предсідник суду перевів тайне голосування присяглих. По переліченні голосів — тільки два голоси станули в моїй обороні, себто, що я не винен. Десять голосувало, що я "винен".

По нараді трибуналу суд проголосив іменем польської держави: п'ять років в'язниці. Цей присуд був такий "лагідний", тому, що я ніколи ще не був судово покараний.

По присуді покрокував я назад до келії. Багато не говорив: показав лише пальці одної руки... Вислід мого процесу рознісся засобами в'язничної комунікації скоро. Очікуючих процесів, наших політв'язнів — це трохи заскочило. Мій присуд це був поганий знак, бо моя справа в порівнянні з іншими була, здавалося, цілком легка.

За кілька днів перенесено мене до осібної кімнати, де я просидів кілька місяців. На самоті було і скучно і час волікся довго. Тільки на проходах час-до-часу я міг стрінути д-ра Чорненка, станиславівського адвоката й визначного українського громадянина, який зі смертю Перацького потрапив також до в'язниці. Він зажурився, бо оставив безпомічну родину на волі. Його держали на поєдинці і на проходи випроваджував його поліцист. Нам не все доводилось розмовляти на проходах, бо і його стерегли і мене пильнували, щоб не живатися з іншими політичними в'язнями. Дні ставали скучними і я з дня на день ждав висліді моєї апеляції, яку зголосив після засуду. Така процедура тривала звичайно три місяці.

Після трьох місяців по моєму засуді я нетерпеливився, очікуючи висліду апеляції. Вкінці діждався. Інтерес і "безпека" польської держави вимагали, а суд притакнув, що раб Божий Юрій Мозіль дуже небезпечний для польського монарства і вирок першої інстанції справедливий! Таким чином моя доля була припечатана. Передо мною стояло п'ять років тюремного життя.

**
*

Була гостра зима 1934-1935 року. Одної ночі навістили мене непрошені гості, два поліцисти. Дуже чемно збудили мене в першій годині ночі й веліли одягатись. Я поспішно одягнувся, не знаючи, що мене мають виражати в далеку дорогу. Забрав усю свою мізерію. З депозиту видали мені всі мої речі, випровадили на коридор, де вже стояло чотирнадцять таких, як я. Всі вони були пов'язані кайданами за руки, по двох. Для мене не було пари, то й закували одинцем та прив'язали до сімох пар. Кожний в одній руці держав свої речі. Мої ж ніс друг спільної недолі, Черевко, бо я мав зв'язані обидві руки.

Була друга година по-півночі. На дворі тихо, тільки морозний сніг скрипів під ногами. Дзвеніли глухо наші ланцюги. Нас провадило сім поліцистів по обох боках, із багнетами на крісах.

На станиславівському дворі ми зупинилися на кілька хвилин, а там завели нас до спільних вагонів третьої класи. Три поліцисти лишилися з нами, решта вернулися.

Потяг рушив у дорогу. Ніхто з нас не знав, куди нас везуть. Аж у Львові хтось сказав, що нас везуть до Вронок.